

VIGILIA

1999/11

Keresztény századok – a 10. század
Engel Pál, H. Tóth Imre, Kristó Gyula, Róna-Tas András
és Szegfű László írása

KELECSÉNYI LÁSZLÓ: Ottlik Géza gödöllői évei

TOMKA FERENC: A katekumenátus és bevezetése hazánkban

LUKÁCS LÁSZLÓ:	Megjelöltek	801
TOMKA FERENC:	A katekumenátus és bevezetése hazánkban	802

KERESZTÉNY SZÁZADOK — A 10. SZÁZAD

RÓNA-TAS ANDRÁS:	Magyarság és kereszténység a honfoglalás előtt	808
H. TÓTH IMRE:	Cirill és Metód a Kárpát-medencében	821
SZEGFŰ LÁSZLÓ:	Pogányság és kereszténység a 10. századi Kárpát-medencében	827
ENGEL PÁL:	A keresztény királyság megalapítása	839
KRISTÓ GYULA:	A Szent Gellért-legenda és Szent István Intelmei	844

SZÉPÍRÁS

KELECSÉNYI LÁSZLÓ:	Monostor (Ottlik Géza életrajzából)	848
BALAZSEK DÁNIEL:	Halántékok tűzfalának; Istenkeresések Mózes-botja (<i>versek</i>)	857
FRIED ISTVÁN:	A levélíró Márai Sándor	858
TARBAY EDE:	Készülődés; Várakozók (<i>versek</i>)	866

A VIGILIA BESZÉLGETÉSE

BODNÁR DÁNIEL:	Tersztyánszkyné Vasadi Évával	868
----------------	-------------------------------	-----

JUBILEUMI KALAUZ

A jubileum héber gyökerei az Ószövetségben	875
A jubileumok igazi értelme és jelentősége	876

SZEMLE

(a részletes tartalomjegyzék a hátsó borítón)	877
---	-----

Megjelöltek

Sokáig berzenkedtem amiatt, hogy a hívők tudatában is összerosódik november 1-je és 2-a, Mindenszentek és Halottak napja. Az egyházi kalendáriumot, a liturgiát a köztudat nem veszi tudomásul. Kedves halottaikra, hozzátartozóikra emlékeznek az emberek ez idő tájt.

Talán jól is van így. Hiszen az emberiség jövőjének is távlatot nyitó kinyilatkoztatás arra a reményre nevel bennünket, hogy az élet nem ér véget a halállal: van folytatása, sőt beteljesülése. Az, aki létre hívott bennünket, valójában csak átmeneti szállásnak tekintti jelenlegi tartózkodási helyünket. Igazában az örök élet boldogságába szól a meghívásunk. Szent János látomásaiban a Bárány lakomájáról beszél, amelyen részt vesznek mindazok, akik „homlokukon viselik az ő nevét és Atyjának nevét”.

Szent János „új eget és új földet lát”. Jelenlegi lakóhelyünk, a Föld nevű bolygó, folytonos földrengésekkel, hurrikánokkal, esőzésekkel, szárazsággal fenyeget bennünket — és nem költözhetünk róla más, biztonságosabb planétára. A természeti katasztrófáknál is súlyosabbak az emberi gonoszság okozta pusztítások: az ember megannyiszor saját embertársának válik farkasává, gyilkosává — és nem cserélhetjük ki akaratuktól megfosztott, engedelmes bábukra az egész emberiséget. Mindezekon túl pedig ott vár mindnyájunkra a halál: az elmúlás árnyéka rávetül életünkre — és ezt nem oldja fel soha a tudomány fejlődése.

Krisztus feltámadása meghagyta ezt a világot olyannak, amilyen eddig volt, de fölébe nyitotta az „új ég” valóságát és vele az „új föld” ígéretét. Ennek fényében könnyebb eligazodnunk a történelem és saját életünk útvesztőiben. A hívő ember nemcsak a haldoklók jajkiáltását hallja, hanem a feltámadottak örömujjongását is. Elmúlás és öröklét, töredék és beteljesülés, fájdalom és remény eget és földet át-fogó szintézisében él. Így tudja egybefogni szeretteit is: azokat, akik körülötte élnek, s akikkel együtt küszködik a teljesebb életért, teljesebb szeretetért és örömért; és azokat is, akiket magához tartozónak érez, annak ellenére, hogy már nincsenek a földön élők sorában.

Mindenszentek és Halottak napján nemcsak a túlvilágra nyílik rá a pillantásunk, hanem erre a mi világunkra is: halhatatlanságra szánt, mégis halandó életünkre. És Pilinszky Jánossal mondhatjuk el kérdésbe fogalmazott hitvallásunkat:

*„Hogyan is igazítja sorsát,
az öröklétet, Isten, a teremtés
mindörökre veszendő mezejében?”*

A katekumenátus

és bevezetése hazánkban

Született 1942-ben, 1962-ben szentelték pappá. Teológiai és szociológiai doktorátust szerzett. 1973-89 között az egri Hittudományi Főiskola tanára, 1989 óta káposztásmegyeri plébános és az OLI munkatársa. a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Karának magántanára. Legutóbbi írását 1999. 10. számban közöltük.

A katekumenátus rendje Magyarországon is érvénybe lép 1999-ben, illetve az ezredforduló évében. Az Istentiszteleti Kongregáció 1972-ben adta ki az *Ordo Initiationis Christianae Adultorum* (OICA) rendelkezést... E dokumentum a *felnőttek, a fiatalok és az értelmük használatára eljutott gyermekek beavató szentségeiről, kereszteléséről, bérnálásáról és áldozásáról* rendelkezik; valamint az érvényesen megkeresztelteknek a katolikus egyház közösségébe való befogadásról. A fenti rendelkezést az Országos Liturgikus Tanács lefordította, és a Magyar Katolikus Püspöki Kar most két kötetben adja a papság és a világi lelkipásztori kisegítők kezébe.

Az egyik kötet a teljes római dokumentumot tartalmazza, annak részletes útmutatásaival, a világegyház különböző helyzeteit figyelembevevő, sok változatot tartalmazó rítusaival.

A másik kötet a hazai viszonyokra alkalmazza az előírásokat és szertartásokat. — „Örömmel adjuk a papság és a lelkipásztori munkában segédkezők kezébe ezt a gyakorlati kézikönyvet” — hangzik a Püspöki Kar bevezetője. „Hisszük, hogy hazánkban is meghozza azokat a gyümölcsöket, amelyről számos ország több éves tapasztalata tanúskodik; hogy megfelelő felkészülés és lelkület esetén nemcsak a szentségekkel kapcsolatos lelkipásztori munkát újítja meg, hanem új lendületet ad a plébániai életnek is.”

„Az Apostoli Szentszék 1972-ben adta ki ezt a dokumentumot. Az ezt követő években különösen a missziós vidékeken volt nagy hatása, és azon országokban, amelyekben jelentős számban voltak felnőtt keresztelesek.

A rendelkezést, erősen közösségi jellege miatt az akkori politikai hatalom hazánkban nem engedte megjelenni, de nem is volt annyira időszerű, mint ma, hiszen felnőtt keresztség a 70-es években még csak elvétve akadt hazánkban. Manapság viszont egyre gyakrabban találkozunk olyan fiatalokkal, jegyesekkel, felnőttekkel, akiket fel kell készítenünk keresztségre, első gyónásra, áldozásra vagy bérnálásra. Sokan vannak olyan iskolás korúak is, akik nincsenek megkereszelve. E dokumentum tehát ma nálunk is rendkívül időszerű...”¹

1972 óta jelentős további változás is történt a katekumenátus vonatkozásában. Az 1998-ban magyarul is megjelent *Katekézis Általános Direktóriuma* (KÁD)² már nemcsak azt mondja, hogy a meg nem keresztelek felnőtteknek, és az imént jelzett személyeknek kell a szentségek vétele előtt a katekumenátus útját végigjárniuk, hanem hogy „minden katekézisnek (és minden szentségi

¹ Vö.: A Magyar Katolikus Püspöki Kar *Lelkipásztori Útmutatása, a Felnőttek Katekumenátusa* című kötet elején, 1-2.

²A Szent István Társulat kiadásában.

felkészítésnek) modellje a katekumenátus... Ennek kell inspirálnia a katekézis minden egyéb formáját, tárgya és megvalósítása tekintetében...” (59, vö.: 91). Vagyis amikor a katekumenátussal ismerkedünk, tudhatjuk, hogy — egyházunk mai látásmódja szerint — egész katekézisünknek, s valamiképpen egész lelkipásztorkodásunknak szemléletét és alaptörvényeit foglaljuk össze.

Az ősegyház katekumenátusa

A megtérés Hogy megértsük a most hazánkban is bevezetésre kerülő katekumenátust, meg kell értenünk az ősegyház katekumenátusát, amelynek elemei a következők voltak.

A hitoktatással foglalkozó római dokumentumok, a *Catechesi Tradendae* (CT) és a KÁD írják: Minden katekézis célja a megtérés: hogy a katekumen (illetve a hitoktatott) „*egyre inkább úgy gondolkozzék, mint Krisztus, úgy ítéljen, úgy cselekedjék, ahogyan Krisztus parancsai követelik, s abban reménykedjék, amire Ő hívott meg minket*” (CT 20).

Mai szentség-kiszolgáltatásaink tapasztalata, hogy a szentségi felkészítések során gyakran csak egy anyagot (hit-ismereteket) oktatunk. S bár öröm, hogy sokfelé elkezdődött már a megújulás e téren (vagyis nemcsak oktatnak, hanem az életre is nevelnek, s megpróbálják a szentségekhez járulókat a keresztyén közösségbe is bekapcsolni), a szentségeket vevőknek mintegy 90%-a sok plébánián rövidesen elmarad a templomból. Ráadásul nemcsak a gyermek elsődözők és bérhámozók, hanem felnött kereszteltek is.

Az ősegyház katekumenátusában a legerősebb hangsúly nem az ismeretközlésen volt, hanem a megtérésen. Ugyanerről beszél az OICA és a KÁD: szerintük a katekézis és a katekumenátus célja nem kevesebb, mint hogy a hite útját járó keresztyén egyre inkább elmondhassa: „Élek, de már nem én, hanem Krisztus él bennem” (Gal 2,20).

A megtérés hosszú folyamata

A katekumenátus hosszú, általában több éves folyamat — írja az OICA. A KÁD részletezi: A megtérés Krisztus melletti alapvető döntéssel (*optio fundamentalis*) kezdődik, de hosszú úton bontakozik ki. Ennek során a katekumen részleteiben is megismeri a hitet, s annak szellemében elkezd gondolkodásának és magatartásának megváltoztatását (KÁD 56).

A megtérés lényegi eleme Krisztus tanításának életreváltása. A katekumenátus és a katekumenátus jellegű hitoktatás során a gyermek vagy felnött (a katekumen) nemcsak a napi imát gyakorolja, hanem a szenvedés elfogadását, a szegények, legkisebbek szolgálatát, az ellenség szeretetét, a krisztusi életéről való tanúságtételt is.

Mindez hosszú időt, érlelődést igényel: Néhány hónapos katekumenátus (rendkívüli kivételektől eltekintve) nem vezet el a lelki beéréshez. Ezért írja elő püspöki karunk is a dokumentum bevezetőjében, hogy a katekumenátus „több évig is eltarthat... de legkevesebb egyéves folyamat legyen” (4, 23-24. pont).

Minden keresztény boldog, amikor látja egy újonnan megtérő első hitét, lelkesedését. De súlyos tévedés, ha ennek alapján a lelkipásztor néhány hónap után szentségekhez viszi a megtérőt. A hit iránt érdeklődőnek az első lelkesedésből el kell jutnia az érett hitbéli döntésre a nem elszietett katekumenátus során.

Bekapcsolódás a keresztény közösségbe

A katekumennek késznek kell lenni az adott egyházzal, egyházi közösséggel együtt élni, s a közösségben tanúságot tenni Krisztusról (vö.: Jn 13,34).

A katekumennek bele kell nőnie az egyház közösségébe, meg kell tapasztalnia az együttes munkát, a közös tanúságtételt a közösségben, mondja a KÁD, az OICA. Ezért is tartják e dokumentumok szükségszerűnek, hogy a katekumen egy kisebb közösséghez (például egy felnőtt vagy ifjúsági hittanos csoporthoz) is tartozzék, mert csak ott tanulhat meg olyan alapvető közösségi magatartásformákat, mint amilyen a többiek végighallgatása, a másosság elviselése és tiszteletben tartása, az együttes cselekvés.

A katekumenek előrehaladásának ünnepei

A katekumenátus több szakaszból álló időszak, amelyben a katekumenek lelki előrehaladását különböző szertartásokkal ünneplik a jelöltek és a közösség. A katekumenátus lépcsői és liturgiái természetesen alakultak ki:

A befogadás

Az első századokban a hitjelöltek, miután megismerték a hit alapjait, és döntöttek Krisztus mellett, kérték a szentségeket. Ekkor a közösség felelősei egy családi liturgia keretében bemutatták őket a közösségnek, majd imádkoztak értük, s befogadták őket a katekumenek sorába.

A mai katekumenátusnak is első szertartása a „befogadás” rítusa. Erre a hosszabb prekatekumenátus után kerülhet sor, miután a jelölt megismerkedett a kereszténység lényegével, személyes kapcsolatba került Istennel (alapfokon kialakult az imaélete), követi már a jézusi „erkölcsöt” (a keresztény felebaráti szeretetet, az ellenség vagy a legkisebbek szeretetét), s kapcsolatba került az egyházzal, a keresztény közösséggel, s annak tagjává szeretne válni.

A befogadás előtt a lelkipásztor kötelessége megvizsgálni, rendelkezik-e a jelölt a fent jelzett lelki érettséggel. Hiszen a befogadással a kereső katekumenné válik, s a katekumeneket az egyház már valamiképpen keresztényeknek, „saját gyermekeinek tekinti: olyanoknak, akik már Krisztus családjához tartoznak” (OICA 18).

További szertartások

Az első századok egyházában a befogadást további szertartások követték, a katekumen lelki előrehaladásának megfelelően. Amikor a bűnről és a megváltásról tanultak, az egyház imádkozott felettük: a gonosz lélek hatalmának megtöréséért. Más alkalommal pedig átadták nekik a keresztet, mint a keresztyén élet legfőbb jelét. Később ünnepélyesen átadták nekik a Miatyánkot és a Hitvallást, hogy megismerjék azokat, s tanúságot tegyenek az azokban foglaltakról életükben. Majd a katekumenátus vége felé újra a közösség elé álltak egy szertartás keretében, s elmondták a *Hiszkegyet*, úgy is, mint saját hitvallásukat.

Hasonlóan a katekumenátus mai rendjében is megtaláljuk ezeket a szertartásokat:

Az átadás

Az *átadás* (*traditio*) szertartásában a katekumen egyrészt megkapja az egyház, a hit nagy titkait, másrészt sajátosan belép a küldetés, a hitről való tanúságtétele a misszió időszakába. A katekumenekkel való találkozásokon ezután különösen arról lesz szó, hogyan kell, lehet tanúságot tenni Krisztusról...

A *megvallás* (*redditio*) szertartásában a katekumenek szólhatnak néhány szót, mit jelentett életükben a hitvallás, a misszió az *átadás* óta eltelt időben. A pap egy újabb liturgiában megerősíti őket a hit megvallására: megérinti ajkukat — „Effeta: nyílj meg a hit megvallására!” —, majd elmondják a *Hitvallást*, s a közösség imádkozik értük, hogy Jézus tanúi tudjanak lenni.

A *megvallást* megelőző időben, az *átadás* után van még egy szép rítus: az *imádság a gonosz lélek hatalmának megtöréséért* (*exorcizmus*) és a *kereszt átadása*... Ez kifejezi, hogy a hitjelölteknek egyrészt szembe kell szállniuk a bűnnel, a sátánnal, másrészt tudatosítja, hogy erőforrásuk Krisztus keresztye (a szertartásban átadunk egy feszületet vagy egy képet a keresztről).

A kiválasztás

Amikor közeledik a szentségek vételének ideje, a katekumenek — az ősegyházban és ma is — újra a közösség elé állnak. A közösség nagybőjt első vasárnapjának szentmiséjében imádkozik értük, s örül velük, mert e nagybőjt után, húsvétkor részesülnek a szentségekben. Ettől kezdve „kiválasztottaknak” hívják őket, mert készen állnak már a szentségek vételére.

A szentségek vétele

A *szentségek vételére* az ősegyházban mindig a húsvét vigíliáján került sor, hisz ekkor ünnepeljük Krisztus megváltó szeretetét s azt, hogy általa a halálból az életre támadtunk. Az OICA és az MKPK útmutatása is arra hívna, hogy a felnöttek beavató szentségeit, ha egy mód van rá, mi is húsvét vigíliáján szolgáltassuk ki és ünnepeljük.

A misztagógia ideje

Az ősegyházban, és a hazánkban most megjelenő előírás szerint a szentségekkel való találkozás hivatalos rendje nem zárul le a szentségek vételével. Az új rendelkezés előírja, hogy a szentségek vétele utáni időben a lelkipásztorok, katekéták, kezesek és a közösség különösen törődjenek velük, és segítsék őket megtenni a szentségekben következő lépéseket: a kereszteltek jussanak el az

első gyónáshoz, az elsőáldozók a következő gyónáshoz; minden szentséghez járult „gyakorolja be” a keresztyén életet és azt a küldetést, amelyet a szentségekben kapott; gyakorolja be a liturgiában való aktív részvételt (ők olvassanak a szentmisén, ők vigyék az áldozati adományokat az oltárra); gyakorolja a közösségben és a világban való keresztyén küldetését, s ehhez kapjon segítséget.

Az MKPK bevezetője a következőket írja a misztagógia idejéről: „A szentségek vétele utáni lelki gondozást a lelkipásztori gyakorlat sokszor elhanyagolja. A szentséghez járulók néha csak évekkkel keresztelésük után járulnak újra például szentgyónáshoz vagy újra szentáldozáshoz, s vannak elsőáldozók, akik csak bér-máláskor gyónnak, áldoznak újra.”

A húsvéti szentségkiszolgáltatás vagy a fehérvasárnap elsőáldozás lehetővé teszi, hogy a szentségekhez járultak számára biztosítsuk a szentségekkel élés lehetőségét. Ebben az időszakban az OICA nem ír elő rendszeres szertartásokat, de biztat, hogy a vásárnap misékben külön figyelemmel forduljunk azok felé, akik húsvétkor szentségekhez járultak, amint a hivatalos liturgia szövegei — különösen az A-évben található újonnan megkereszteltek (neofiták) miséi — is ezt javasolják (40, 57).

Püspöki Karunk lelkipásztori útmutatása ajánlja, hogy húsvét és pünkösd között egy-egy hétköznapi misére hívjuk meg az újonnan szentségekhez járultakat és kezeseiket, keresztszüleiket, szüleiket. Katekétáikkal úgy készüljenek e misé(k)re, hogy az énekek rendjét s az egyetemes könyörgéseket ők állítsák össze, az olvasmányokat ők olvassák. *Pünkösdvasárnapot* — az egyház ősi szokását követve — tegyük a misztagógia idejének záróünnepévé. A pünkösd misére is az előbb említett módon készülhetnek azok, akik újonnan járultak a szentségekhez — természetesen előzőleg elvégezve esetleg második vagy kereszteleknél talán első — szentgyónásukat. Ugyanekkorra meghívhatjuk az előző évben szentségekhez járultakat, hogy az évforduló alkalmával ők is újítsák meg elkötelezettségüket.

A katekumenátus ma Magyarországon

Mi a mondanivalója az ősegyház tapasztalatának és a katekumenátusnak napjaink hazai lelkipásztorkodásában?

A KÁD írja: „Sok régóta keresztyén országban, s olykor a fiatalabb egyházakban is a megkereszteltek egész csoportja elvesztette a hit eleven érzékét, (...) vagy nem is vallja magát az egyház tagjának, (...) mert életükben eltávolodtak Krisztustól és az Evangéliumtól. Ez a helyzet új *evangelizációt* igényel. S ebben a helyzetben az »alapvető katekézisnek« és a katekumenátusszerű bevezetésnek a hitbe elsőbbséget kell biztosítani” (56).

Hasonlóan fogalmaz Ratzinger bíboros, II. János Pálra hivatkozva: az a kor, amikor a társadalom mindenestül kereszténynek látszott (vagyis az ún. népegyház kora) lejárt. Korunk újfajta lelkipásztorkodást, „új evangelizációt” igényel. Ez mindenekelőtt azt jelenti, hogy korunk szekularizált világában hitből élő keresztény közösségeket kell létrehozni. Ezek a közösségek adhatnak a hívőknek erőt, hogy — Ratzinger szavával — mintegy „útitársaságokban” átkeljenek a szekularizmus sivatagán. Ezek az örvendő és reményben élő közösségek fogják meghívni a kívülállókat az evangéliumi életre (vö.: Jn 13,34).

Napjaink lelkipásztorkodása tehát új lelkipásztori stílust igényel. Az „új evangelizáció” a pápa és a vatikáni dokumentumok szerint nem az egyház elvesztett pozícióinak és híveinek visszaszerzését jelenti. Az új evangelizáció újfajta lelkipásztorkodást jelent: amelynek legfőbb feladata nem a számok növelése, hanem a hit: a hitből élő keresztényeké és közösségké.

A korunkban még általánosan elterjedt hagyományos lelkipásztorkodás fő céljai és munkaterülete (az elmúlt századok gyakorlataát követve) a következők: szentségek kiszolgáltatása (és temetés); gyermekek hitoktatása; egyházi épületek rendben tartása.

Az egyházi dokumentumok szerint az „új evangelizáció” a mai kor problémáihoz jobban alkalmazott lelkipásztorkodást igényel. Eszerint a mai lelkipásztorkodás elsődleges céljai: elvezetés a megtérésre, a mély lelkiéletre (lelkivezetés); elvezetés a keresztény felelősségre és az apostoli küldetésre; a felnőttek hitoktatása („a hitoktatás elsődleges formája”); a keresztény közösség létrehozása.

Ebben az összefüggésben, valamint a mai világ és lelkipásztorkodás valóságának figyelembevételével érthető, amit a KÁD mond: „Minden katekézis modellje a katekumenátus”, — hiszen ez olyan katekézis, amely a megtérésre, a Krisztusban való életre vezet, amely hangsúlyosan a felnőttekkel foglalkozik, s amely közösséget tételez fel és közösségre (például közös ünneplésre vagy közösségben való tanúságtételre) nevel. Vagyis a katekumenátus magában foglalja mindazokat a tulajdonságokat, amelyek az „új evangelizáció” elemei.

Magyarság és kereszténység a honfoglalás előtt

RÓNA-TAS ANDRÁS

Született 1931-ben Budapesten. 1955-ben muzeológus diplomát kapott a budapesti egyetemen néprajz-orientaliztika szakon. 1958-ban védte meg tibetisztikai tárgyú egyetemi doktori disszertációját. 1968-tól az MTA tudományos munkatársa a JATE Finnugor Tanszékén. 1971-es disszertációja az altaji nyelvrokonság kérdéseit vizsgálta. 1974-től a JATE egyetemi tanára. A bonni és a bécsi egyetem vendégprofesszora, a Magyar Őstörténeti Kutatócsoport vezetője, 1995 óta az MTA rendes tagja. 1990 és 1992 között a JATE rektora. 1985-ben Kőrösi Csoma-, 1992-ben Szent-Györgyi- és 1996-ban Humboldt-díjat kapott. Több mint 20 könyv és 250 tudományos cikk szerzője.

Az ogurok

Szent István megkoronázása és az államalapítás közeledő ünnepei különösen indokolják, hogy végigtekintsünk azon az úton, amely ehhez a kiemelkedően fontos eseményhez vezetett. Az utóbbi évek kutatásai lényegesen átrajzolták a magyarság vándorlásának térképét, új megvilágításba helyezték történelmünk korai szakaszait. E tanulmányban három kérdésre keresünk választ. Melyek voltak a korai magyar történelem főbb állomásai? Milyen lehetett a magyarság vallási és hitvilága a kereszténység felvétele előtt? Hogyan, mikor találkozott a magyarság a kereszténységgel?

A korai magyar történelem főbb állomásai

A magyarság kialakulásának hosszú útján jelentős állomás volt, amikor kivált a rokon népek közül és lehúzódott a sztyeppe szélére. Az Urál-hegység déli lankáin lassan átalakultak kapcsolatai. Míg korábban a finnugor, majd az iráni népek játszottak jelentős szerepet történetükben, a Kr. u. 4-5. században török nyelvű népekkel kerültek kapcsolatba. Az ekkor már egyszerű földműveléssel és állattartással foglalkozó magyarság fokozatosan és lassan tért át a nomád életformára. Valószínűleg oly módon, hogy a magyarság egyes csoportjai csatlakoztak a sztyeppe nomádjaihoz, de vereség esetén visszavonultak az erdő védelmében maradt testvéreikhez. Ha viszont győztesen, gazdagon érkeztek, ligetes erdőben élő rokonaik is gazdagodtak. Ez a kettősség, amelyet egészen a honfoglalásig nyomon kísérhetünk, az egyik alapvető oka volt annak, hogy a magyarság nem olvadt a nomád török népek tengerébe, meg tudta tartani nemcsak nyelvét, de hagyományai, kultúrája egy jelentős részét is. Ugyanakkor fokozatosan alkalmazkodott az új viszonyokhoz.

Az 5. század második felében, nem sokkal Attila halála (453) és a hun birodalom felbomlása után felgyorsultak az események. Alig telt el tíz év, és a hatalmi vákuumba új népek törtek be. Ezeket a népeket összefoglalóan oguroknak nevezzük. Számos tör-

szük nevét jegyezték fel bizánci és más források, ilyenek voltak a sarigurok, a kutrigurok, az utrigurok, a bulgárok, valamint a tíz ogur szövetsége, az onogurok. Nyelvük török volt, s a török nyelvek egy igen jól elkülöníthető ágát képezték. Ebben a nyelvben például az ökör jelentésű szó *ökür*-nek hangzott, míg keletibb szomszédaik ezt *öküz*-nek ejtették. Ezt a török nyelvcsoportot ezért r-töröknek is szoktuk nevezni. Egyetlen ma élő rokonnyelvük a Volga-kanyarban beszélt csuvas. Ezért szokás csuvasos török nyelvként is emlegetni nyelvüket. Ezek az új népek, amelyek a hun maradványokra telepedtek rá, az Urál-hegységtől és az Urál folyótól nyugatra, a Kaukázustól északra rendezkedtek be. A magyaroknak jó kapcsolatuk lehetett velük.

Az avar vándorlás

551-ben új események gyűrűztek végig az eurázsiai sztyeppén. Belső-Ázsiában, a mai Mongólia területén, fellázdak a türkök, akikről később az egész nagy népcsoportot elnevezték. Ők z-török nyelvet beszéltek. Legyőzték korábbi uraikat, akiket a kínai forrásokban zsuanszuanoznak, a tudományos irodalomban ázsiai avaroknak is neveznek. Ezeknek egy része is török nyelvet beszélt, s nagy csoportjaik rövid idő múlva nyugat felé menekültek. 555-ben már a Kaukázus környékén említik őket, s átmenetileg legyőzik a Kelet-Európában egy évszázada berendezkedett népeket. 562-ben a frankok ellen harcolnak, 568-ban pedig teljesen elfoglalják a Kárpát-medencét, és ott új birodalmat alkotnak. Nevüket avaroként is említik a források. Az avar vándorlással szinte egy időben jelenik meg egy nép a Kaukázustól északra. 540 és 555 között itt említik először a források a kazárokat. Az avarok nyomában megérkeznek a belső-ázsiai türkök is, akiknek követe 568-ban a bizánci uralkodótól szökött avar rabszolgáik kiadatását is kéri. Egy rövid időre Kelet-Európa a keleti türkök uralma alá kerül, legalábbis ők nevezik ki a helyi vezetőket. A hatalmat csak az avarokkal kell megosztaniuk, akik a Kárpát-medencéből egészen a Dnyeper-Don közéig adóztatnak.

A bulgár-avar háború

A 7. század elején újra változik a kép. A Bizáncban nevelkedett és ott megkeresztelkedett bulgár herceg, Kuvrat, fellázad az avarok ellen, a bizánci uralkodó segítségével lerázza az avar igát, s új országot alapít a Bug-Dnyeper-Don folyók között. Kuvrat ősei a Kubán felől vonultak a Dnyeper vidékére. Ez azért fontos számmunkra, mert a helyükre költöztek a magyarok, akik ettől kezdve a Kubán és a Terek folyó vidékén élnek. Kapcsolataik a kazárokkal ettől kezdve jelentősek, de szomszédaik között fontos szerepet játszottak az alánok is. A 7. század közepén a kazárok, akik a Kaukázus északi részén éltek, megerősödnek, s valószínűleg szövetségben a magyarokkal, legyőzik a keresztény Kuvrat birodalmát, amit ekkor már fiai kormányoznak. A bulgár nép szétszóródik. 670 után egyes csoportjaik a Duna alsó folyásához vonulnak és megalapítják a Dunai Bulgár birodalmat. Más csoportjaik bevonulnak a Kárpát-medencébe, csatlakoznak az avarokhoz. Ez a be-

vándorlás okozza az avarok régészeti kultúrájában azt a jelentős változást, amelyet László Gyula a magyarok első honfoglalásának gondolt. Erről nem lehet szó, hiszen itt nem magyar, hanem török népek érkeztek, közöttük onogurok is, s honfoglalásról sem lehet szó, hiszen az avar hatalom, rövid megingás után, újra helyreállt.

A magyarok az Etelközben

A Dnyeper-vidéki Bulgária bukása fontos esemény volt a magyarság életében. A magyarok, kazár parancsra vagy önszántukból elfoglalták a bulgárok elhagyott területeit és beköltöztek a Dnyeper és az Al-Duna közötti területre. Az új kutatások szerint ez a 7. század végén történhetett. Ez az a terület, amelyet Etelköznek nevezett a magyarság. Amennyiben létezett Levédia, az ennek a területnek a keleti vidékén Levedi törzsének szállásterülete volt. A 8. századtól kezdve a magyarság a kazár birodalom nyugati határait védte, szoros kapcsolatba került a Krím-félsziget különféle népeivel, az itt lakó görögökkel és gótokkal is.

A kabarok csatlakozása a magyar törzsekhez

800 körül a kazár birodalomban érdekes események zajlottak. A birodalom két tűz közé került. A Kaukázuson át a világhatalomra törő arabok támadták már több mint száz éve, a Krím felől a bizánciak kísérelték meg befolyásukat kiterjeszteni. Ebben a helyzetben a kazár uralkodó egy harmadik világvallás, a zsidó felvétele mellett döntött. Ez hosszan tartó folyamat végén dőlt el, s nem ment minden belső harc nélkül. A kazár uralkodóval szembe forduló csoport, akiket kabar néven jegyeztek fel a források, fellázadt. A megtorlás elől a kabarok a magyarokhoz menekültek. Ez annyit jelentett, hogy 800 körül a magyarok már csak formailag voltak kazár alattvalók, valójában önálló törzsszövetséget alkottak, a Hétmagyarok népét, akikhez a kabarok három törzse, összevonásuk után, nyolcadikként csatlakozott. A kabar harcosok aktívan részt vettek az etelközi magyarság nyugati hadjárataiban. A magyarság jelentősége rohamosan erősödött. 838-ban valószínűleg ellenük építik meg a kazárok a Don mellett Sarkel erődjét és az ahhoz csatlakozó erődláncolatot, 862-től pedig rendszeresen szólnak a nyugati források arról, hogy a magyar csapatok részt vesznek az európai hatalmak harcaiban.

894-ben a magyarok, bizánci szövetségben, sikeresen támadják meg a dunai bulgárokat. Ugyanebben az évben azonban egy vereség eredményeképpen megindulnak nyugat felé a besenyők. 895-ben a magyarok újabb, döntőnek remélt támadást intéznek a dunai bulgárok ellen, de ebben az évben a bizánciak nem tartják be ígéretüket, nem támadják meg a dunai bulgárokat, akik így teljes erejükkel a magyarok ellen fordulhatnak. A bulgárok által megvert kisebb magyar sereg visszafelé menekül Etelközbe, de eközben megérkeznek keletről a besenyők, akiknek nem sikerült betörniük a kazár birodalomba. Az etelközi magyarság harapófógóba kerül. Hogy ennek a vereségnek nem volt hosszan tartó hatása, az többek között annak köszönhető, hogy a magyarok fő se-

rege Árpád vezetésével ekkor már a Maros vidékén volt. Az etelköziek Árpád után vonultak.

A honfoglaló magyarok

A honfoglaló magyarok az első időben csak a Tiszáig foglalták el a Kárpát-medencét, a Duna-Tisza köze meg amolyan gyepű lehetett. A honfoglalás, vagyis az egész Kárpát-medence lakható területeinek elfoglalása 902-ben fejeződött be. S még hosszú ideig a honfoglalók központi területe Kelet-Magyarország volt.

A magyarság ősi hitvilága

Az általános nézet szerint a magyarság a kereszténység felvétele előtt sámánhitű volt. Ez azonban árnyalásra és lényeges kiegészítésre szorul.

A samanizmus a hitvilág egy sajátos rendszere, amelyet sok szál köt más hiedelemrendszerekhez, azoktól mégis néhány alapvető vonás elválasztja. A központban a sámán áll. A sámán elválasztandó a hiedelemvilágban cselekvőként működő minden más személytől, így a jóstól, az orvosságos embertől, a rontó boszorkánytól stb.

A sámánizmus

A sámán olyan személy — férfi vagy nő —, aki az elődeitől átszármaztatott készségek és maga által szerzett képességek révén a közössége és a túlvilág között kapcsolatot teremt, és magát tudatosan, különböző módokon és eszközökkel transzba tudja helyezni. A transz vagy eksztázis olyan megváltozott tudati állapot, amelynek folyamán a valós világ hang- és vizuális ingereire a sámán nem vagy csak csökkent mértékben reagál. A sámán képes arra, hogy az elhivatás élményével és egyúttal az ezzel járó pszichés krízisekkel együttéljen. Fel tudja venni a kapcsolatot a túlvilági lényekkel, rendszerint a védő szellemekkel. A mélyebb transzban ez a kapcsolat a sámán saját lelkének repülése során történik. Ekkor képes a túlvilágban mozogni, és a túlvilágiakkal kapcsolatot felvenni. Ezek megjelenését, néha távoli helyekről való érkezését a transz beállta jelzi. A túlvilági lények sokfélék lehetnek, de meghatározza őket az a túlvilág amelyben a sámán tevékenysége lezajlik. Fő feladata a híradás és a segítség. A megváltozott tudatállapotban létrejött túlvilági kapcsolat rendszerint a közösség szolgálatában, annak érdekében és a vele való együttműködésben jön létre. A sámán tevékenysége révén a túlvilág üzeneteinek közvetítőjévé és értelmezőjévé válik, és ezért a közösség számára a túlvilággal kapcsolatban a biztonság érzését adja. A sámán rituális tevékenységének látható külsőségei — a rituális ruházat, a testdíszítés, a tevékenység mozgásformái és helye — a közösség hagyományai által meghatározottak. A sámán túlvilági útjához rendszerint eszközt használ, ez gyakran a dob, amelyen utazik.

**A samanizmus
finnugor és török
elemei**

A samanizmus kutatásának modern eredményeit azért kellett összefoglalni, mert régebben a samanizmussal kötöttek össze sok olyan jelenséget is, amely nem tartozott oda. Az összehasonlító néprajz adataival valószínűsíthető, hogy a honfoglaló magyarság a samanizmust ismerte, de forrásszerűen egyelőre nem tudjuk ezt kimutatni. A különféle lélekképzetek jelenléte a magyar folklórban és ezek esetleges visszatükröződései a régészet által feltárt tárgyak ábrázolásain a régi hiedelemvilág maradványai lehetnek, de önmagukban nem bizonyítják a samanizmus jelenlétét. Az ősi magyar sámán neve a *táltos* lehetett, de hasonló lehetett a szerepe a *bölcs*nek is. Míg az előbbi ősi finnugor töből alakult, a *bölcs* eredete a török *bügücsi*. Ennek a törökségben kimutathatóan varázsló, kuruzsló, a mongolban sámán a jelentése, s ez utóbbi lehetett a jelentése a legrégebb török népeknél is. Alapszava a török *bügü* is él a magyarban *bü-báj* szavunkban és a *büvöl* igében. Ugyanez az érdekes kettősség figyelhető meg a gyógyító, az orvosságos ember megnevezésében. A *javas* ősi finnugor szó, a *jó*, és *gyógyít* szavakkal azonos eredetű. Mellette az *orvos* közvetlenül török jövevény, de végső soron az alapszó iráni eredetű, ahonnan egyébként más finnugor nyelvekhez is eljutott. A sámán és a gyógyító, orvosságos ember mellett a magyaroknál is létezhetett például esőcsináló. Az esőcsinálót, aki kövekkel varázslatot végez, vihart, esőt támaszt, jól ismerjük azon török népeknél, amelyek a magyarsággal közvetlenül kapcsolatban álltak. A sámán kozmikus világképében a világ háromosztatú, a túlvilág, az evilág és az alvilág hármasságára oszlik. Ezt a három világot a világfa köti össze. Ennek a világnak az ábrázolását megtaláljuk szinte minden népnél, és megvan honfoglalás kori régészeti tárgyainkon is. A sámán erre a fára mászik fel. A túlvilág hatalmaságaival a sámán transzban, magyarul révületben, rejtve érintkezett. Visszatérve a rejtve, dobon mint lovon tett túlvilági útról, elmondja, mit tud, hogyan kell élni, mit kell tenni.

A tengrizmus

A samanizmus mellett, ha tetszik felett volt a magyarság körében egy másik vallási rendszer, amelyet az összehasonlító vallástudomány tengrizmusnak nevez. Ez az Égisten, *Tengri* tisztelete. Ezt a hiedelemrendszert a nomád birodalmak népeinél találjuk meg, köztük a törököknél. A 732-ben elhunyt Köl tegin, a türkök nagyhatalmú uralkodója, sírfeliratában az Égistenhez hasonlítja magát, s elmondja, hogy az Égisten teremtette. Egy 921-ben Bagdadból a Volga vidékére utazó arab, Ibn Fadlán arról számol be, hogy a baskíroknak (nagy valószínűség szerint a volgai magyaroknak) tizenkét istenük volt, de közöttük a leghatalmasabb az Ég istene. Egy Mahmud al-Kásgári nevű mohamedán török azt írja 1074 körül, hogy: „A pogányok — Isten pusztítsa el őket — az eget Tengrinek nevezik, s mindent, ami nagyon kimagaslik, mint például egy hegy, vagy egy fa, azt is Tengrinek nevezik, és ilyen dolgok előtt hajlonganak. Innen van, hogy a bölcs embert *tengri*-

ken-nek hívják. Mi minden ilyen tévedés elől Istennél keresünk menedéket”. Az érdekes csak az, hogy ez a tudós török, aki munkáját azért írta, hogy az araboknak bebizonyítsa, a török nyelv is lehet szent nyelve az iszlámnak, az istent, vagyis Allahot, ellentétben későbbi társaival, amikor nem arabul, hanem törökül ír, maga is Tengrinek nevezi. Ez az Égisten igen ősi. Az indoeurópai népek istent jelölő szava, mind a görög Zeus, mind a latin Jupiter az ősi *dyeus pater* az Ég Atya megjelölésből származik. Ez az Égisten teremtő is, de nem a semmiből, hanem a már meglévőből. A régi törökök kétfajta teremtést ismertek. Az első az elválasztás aktusa. Ez is igen ősi, megtalálható a Szentírásban is: Isten szólt: legyen világosság és világos lett. Isten látta, hogy a világosság jó. Isten elválasztotta a világosságot a sötétségtől (Ter 1,3-4). A törökök másik fogalma a teremtésre a már meglévő dolgokból való új létrehozása. Erre egy olyan igét használtak, amelyet a magyarok is átvettek. Ez a szó ma *gyárt*-nak hangzik, a régiségben *gyarat* alakban is előfordul. Agyagból korsót *gyártunk*. Bilge kagán türk feliratában a kagán azt mondja magáról, hogy ő *Tengriteg tengri jaratmis türk Bilge kagan*, vagyis a Tengrihez hasonló, Tengri által teremtett (*jaratmis* – gyártott) török Bilge kagán. Egy másik régi török szövegben Tengri az, aki mindent, jót és rosszat teremtett (*edgüg, anyigag kop – Tengri jaratmis*). A Szentírásban pedig azt olvassuk: És akkor az Isten megalkotta az embert a föld porából (Ter 2,7).

A sztyeppe török népeinek környezetében élt magyarok átvették az Égisten kultuszát. De tovább élt közöttük a régi samanizmus is. Még jóval a honfoglalás után is élt a szent helyek tisztelete. Szent László törvényeiben még azt olvassuk: Akik pogány szokás szerint kutak mellett áldoznak, vagy fákhöz, forrásokhoz, kövekhez ajándékokat visznek, bűnükért egy ökörrel fizessenek. Egy örmény szerző arról tudósít, hogy a Kaukázus északi oldalán élő kazároknak volt egy pogány szent fájuk. Mikor áttértek a keresztény hitre, ebből a fából faragtak Szent Keresztet.

A magyarság találkozása a kereszténységgel

Mielőtt azzal a kérdéssel foglalkoznánk, hogy a kereszténységgel való első találkozásban milyen szerepe lehetett a törökségnek két olyan népről kell beszélünk, amelyek nem voltak törökök, de a magyarsággal kapcsolatban álltak, és szerepük volt a kereszténység terjesztésében. Az első ilyen nép a Krím-félszigeten élő gótok voltak. A gótok Kr. u. 150 körül jelentek meg a Fekete-tenger északi partján. Betelepedésük a Dnyeper alsó folyásánál 230-ra befejeződött. Már a 3. században betörnek Róma balkáni birtokaira, e hadjáratok azonban a 3. század végére le is záródnak. Nyugati csoportjaik egy része már a 4. században megke-

A krími gótok szerepe a magyarok térítésében

resztelkedett, s a 383-ban meghalt Wulfilla a Bibliát is lefordította gót nyelvre. A keleti gótok nagy része átvonult nyugat felé, Attilával szövetkezett. Egy csoportjuk azonban a Krímen maradt. 300-tól kezdve vannak adataink a krími gótokról. Herszon és Dorosz körül laktak, s nyelvük egészen a 16. századig fennmaradt. Fontos szerepüket jelzi a 7. század végén a következő történet is. 695-ben II. Jusztiniánt VI. Konstantin bizánci uralkodó fiát száműzik a Krím-félszigetre. Jusztinián azonban nem akart belenyugodni ebbe, hanem a kazárok szövetségét kereste. Herszontól a krími gótok fővárosába, Doroszba ment, ahol találkoztót kért a kazár uralkodótól. A gótok egyháza beletartozott a bizánci egyház-szervezetbe, a krími metropolita a konstantinápolyi patriarchának volt alárendelve. 733 és 746 közötti időből rendelkezünk olyan bizánci püspökségjegyzékkel, amelyekben szerepel a gót metropolita is. A metropolita alá rendelt püspökök között a jegyzék megemlíti az onogurok és a hunok püspökeit is. Ezek nyilván térítő püspökök voltak, mégis felvetődik a kérdés, kiket jelölhetett ez az onogur népnév 733 és 746 között. Mint fentebb láttuk, a keresztény Kuvrat birodalma, amelyet egyaránt neveztek a források bulgárnak és onogurnak legkésőbb a 670-es évek közepén a kazárok támadásai következtében felbomlott. A 7. század végén összeállított, de csak a 9. század második felének latin fordításában fennmaradt *Ravennai földrajz* ugyanúgy Onoguriáról ír, mint a püspökjegyzék. Mivel, mint fentebb láttuk, a 7. század végén a magyarok elfoglalják Kuvrat korábbi Bulgár/Onogur birodalmának nagy részét, valószínűnek, de természetesen nem bizonyosnak mondhatjuk, hogy a krími gót metropolita alá rendelt onogur püspök a magyarok közötti térítéssel volt megbízva. A történeti-földrajzi helyzet mindenesetre ezt a feltevést támogatja. Egy eddig figyelmen kívül hagyott forrás is megerősíteni látszik mindent.

Egy örmény forrás, amelyet korábban a Pseudo Movses Horenci, vagyis az ál Horenei Mózes művének tartottak, a legújabb kutatások szerint Shiraki Ananiás műve. A földrajzi munka jelenleg ismert változatai 680 körül keletkeztek. A több kéziratban is fennmaradt ún. *Rövidebb Változat* egyik kéziratában a Germánok Bulgáriájáról esik szó, s itt a Germánok biztosan a gótokat jelölik. A szövegösszefüggés alapján itt csak egyházszerkezeti hovatartozásról lehet szó, ami pedig azt jelenti, hogy már 680 körül a gót metropolitához tartozott a bulgár/onogur terület, s ez fennmaradt még 733 és 746 között is.

Cirill, a szlávok apostola 850 körül látogatott a Krím-félszigetre. Útján találkozott a magyarokkal, de életleírásában szó esik a krími gótokról is. Végül 870 körüli időből származó arab forrás arról számol be, hogy a magyarok a Krím nyugati felén fekvő Herszonba (nem Kercsben, mint eddig gondoltuk) jártak szláv rabszolgáik eladása ügyében. Mindezek alapján annyit mondha-

tunk, hogy a 7. század végétől a magyarok beletartoztak a krími gót metropolita hatókörébe.

Az alánok — jászok

A másik nem török nép, amelyikkel a magyarok a honfoglalás előtt szorosabb kapcsolatban álltak, és amelynek szerepe lehetett a kereszténység terjesztésében, az alánok voltak. Az alánok iráni nyelvet beszéltek. Tulajdonképpen ők a sztyeppe korai ún. iráni korszakának szinte egyetlen maradványai. Az alánokat egyes források *ász* néven említik. Ebből alakult török vagy szláv közvetítéssel a *jász*, annak a népcsoportnak a neve, amely a tatárjárás után beköltözött Magyarországra. De ez a név az eredete az oszétnek is, akik az alánok ma is élő utódai a Kaukázus északi oldalán. Az alánok korán megkeresztelkedtek. A bizánci források viszonylag sokat írnak róluk, mert mint Prokopius 552 előtt írja, ők a rómaiak barátai. A perzsa források a Kaukázus legfontosabb átjáróját az Alán Kapunak (Dar-i Alan, Darial) nevezik. Stratégiai fontosságuk miatt mind a perzsa, mind később az arab forrásokban sokat találunk az alánokkal. 725-ben a kazárok ellen vonuló arab hadvezér adóztatja meg őket. 737-ben az arabok elhitetik a kazárokkal, hogy az alánok ellen indulnak hadjáratra, s elaltatva éberségüket meglepetésszerűen rohanják le őket. 760 körül a kazárok vezetnek hadjáratot az alánok ellen. Nem véletlen, hogy Bátorbanszületett Konstantin arra figyelmezteti utódait, hogy az alánokra mindig számítani lehet, ha a kazárokat kell sakkban tartani. A 956-ban elhunyt Maszudi leírja, hogy az alánok fővárosát Magasznak hívják, aminek jelentése szerinte vallásosság. (Valójában Magasz *szűnyog* jelentésű az alán nyelvben.) Az alánok 932-ig keresztények voltak. Ibn Ruszta szerint 932-ben elűzték keresztény püspökeiket és papjaikat. További sorsuk itt most nem érdekel minket, elég annyit tudnunk, hogy a virágzó államot 1239-ben a tatárjárás pusztította el, s akik nyugatra menekültek, azokból

Az alánok megkeresztelkedése

lettek a IV. Béla által betelepített jászok. A magyaroknak az alánokkal igen szoros kapcsolatuk volt. Ezek dinasztikus házassággal is megpecsételődtek. A magyar *asszony* szó alán eredetű. Eredetileg királynőt, hercegnőt jelentett. Ismerjük a mai oszétból is. Alán eredetű *vásár* szavunk is, nem perzsa, ahogy ezt eddig gondolták. A perzsa *bazár* szónak rokona csak. A *vasárnap*, mint a keresztény heti ünnep- és pihenőnap természetesen már magyar alakulás, eredetileg a vásár napja volt, utalva az alánokkal folytatott kereskedelmi kapcsolatokra. De ezek a vásárok kiemelkedő szerepet játszottak a magyar-alán kapcsolatokban. Mind a keresztény alán királynő, mind a vásárban megismert alán kereskedők szerepet játszottak abban, hogy a magyarság ismerkedett a kereszténységgel. Érdekes bizonyítéka ennek, hogy amikor Julianus barát és társai a keleti magyarok felkutatására indultak, az alánokhoz mennek. És itt, az alánok között, ahol keresztények és pogányok vegyesen laktak kaptak végül tájékoztatást, hol kell keresniük a Volga-Káma-vidéki magyarokat, hol van a keresett

A magyarok és alánok kapcsolata

Magna Hungaria. Ez azt jelenti, hogy még 1235-ben is kapcsolat volt a Kárpát-medencei valamint a Volga-vidéki magyarok és az alánok között. Ezt a középkori kapcsolatot tükrözik krónikáink is, amelyek szerint Hunor és Magor a Meotisz vidékén Dula alán király lányait rabolták el.

A gótok és az alánok szerepét hosszú ideje háttérbe szorította a török kapcsolat kutatása. Ez érthető is, hiszen a török népekkel a magyarság szorosabb kapcsolatban állt a honfoglalás előtti évszázadokban. S ez tükröződik a magyar szókincsben is. Ugyanakkor zavaróan hatott, hogy gyakorlatilag nem volt adat arról, kik is lehettek azok a törökök, akiknek szerepe lehetett a kereszténységgel való megismerkedésünkben. Török eredetűek a következő szavaink: *gyász, törvény, örök, bűn, érdem, búcsú, (meg)bocsát, gyarló, gyón* és a szent jelentésű *egy*, amely nemcsak az *egyház*, hanem az *ünnep (idnap)*, *üdiül* szavainkban is megtalálható. A régiek a szent erdőt *Igyfon*-nak, a szent köveket *ldkő*-nek nevezték. Németh Gyula egy 1940-ben írt cikkében úgy gondolta, hogy ezek a szavak Szent István anyja, Sarolt és környezete révén kerültek a magyar nyelvbe. Géza király felesége pedig ezt a Maros vidékén már keresztény töröknyelvű bulgároktól tanulta. Ez több szempontból sem fogadható el. Bizonyos, hogy a Maros vidékén élő magyarságnak voltak korai kapcsolatai a bizánci kereszténységgel, de ehhez nem használtak török közvetítőket. Nyelvészeti szempontból pedig elképzelhetetlen, hogy a királynő és szűk köre ilyen jelentős török szavakat tudott volna elterjeszteni a magyarok között olyan rövid idő alatt. Nyelvészeti érvek sem támogatják ezt a feltevést.

Az 578 körül elhunyt Joannes Malalának van egy nevezetes *Világtörténete*. Ez a *Világtörténet* 17 vagy 18 kötetből állhatott. Sajnos a mű eredetiben nem maradt fenn, és teljes szöveget tartalmazó másolatokat sem ismerünk, csak későbbi kivonatokat és átvételeket más szerzőknél, valamint töredékeket. Maga a munka számos helyen, ahol ellenőrizhető, nem megbízható. Az első 17 kötet igen elüt a 18. kötet stílusától és szemléletétől. Ebben a krónikában szerepel az a történet, amely szerint a krími Boszporusz, vagyis a Krím-félsziget keleti csücske környékén egy hun nép lakott, amelynek egyik vezetője, egy Gordasz nevezetű, Konstantinápolyban megkeresztelkedett valamikor 527/28-ban. Hazatérve tűzzel-vassal téríteni kezdte népét, arany bálványait beolvasztotta, bizánci pénzre cserélte. Alattvalói azonban fellázkodtak és megölték. Helyette testvérét, Muagerist választották uralkodónak. A császár által küldött büntetőexpedíció elől azonban elmenekültek. Muageris nevét Otrókocsi Fóris Ferenc 1693-ban írt munkája óta kísérelték meg a magyarokkal összefüggésbe hozni. Ennek azonban aligha van alapja. A történetből számunkra csak annyi a bizonyos, hogy a 6. század elején, a Krím-félszigeten élő népek közül olyanokat is megkereszteltek, akik nem voltak sem gótok,

sem alának. Ezek a törekvések nem álltak elszigetelten. Egy másik bizánci forrás, Cosmas Indicopleustes, a 6. század elején élt görög utazó a bulgárokat mint olyan népet sorolja fel, akik között a kereszténység jó talajra talált.

A 8. és 9. században misszionáriusok keresik fel a kazárokat és térítenek közöttük. Bizáncban a képimádók és a képrombolók között dúló harcok is számos menekültet sodortak a Fekete-tenger északi partjára. Mint fentebb láttuk, 695-ben II. Justinian császárt száműzték a Krím-félszigetre. Ő elvette a kazár uralkodó hűgát, akit Theodora névre kereszteltek. Ez mindenesetre azt jelentette, hogy keresztény papok működtek a kazárok között.

A kazár birodalomról szóló mohamedán források nemcsak arról számolnak be, hogy a kazár vezetőréteg jelentős része áttért a zsidó hitre Harun al-Rasid, az Ezeregyéjszakából is ismert uralkodó idején (786-809), hanem azt is leírják, hogy keresztények is éltek közöttük, többek között a fővárosban, Etilben.

Az adatokat szaporíthatnánk, de a fentiekből is világosan kiteszik, hogy a Kaukázus északi vidékei, a Volga és a Duna között, vagyis azon a területen, ahol a magyarok az 5. századtól a honfoglalásig éltek, folyamatosan térítettek keresztény papok, s kisebb-nagyobb keresztény közösségek létét írott források alapján ki tudjuk mutatni.

Bölcs Leó a magyarokról

Bölcs Leó nevezetes *Taktika* című művében 904 és 912 között azt írja, hogy a bulgárok csak annyiban különböznek a magyaroktól, hogy a bulgárok megkeresztelkedtek és elfogadták a bizánciak erkölceit, elhagyták nomád és pogány szokásaikat, míg a magyarok (nála türkök) ezt még nem tették meg. A szamanida vezérnek, Dzsajhaninak tulajdonított, minden valószínűség szerint Ibn Hurdadzbih művére visszamenő leírás azt írja az Etelközben élő magyarokról, hogy a magyarok, akik a Duna partján vannak, a másik parton látják azt a népet, amelyet Wanandarnak hívnak, és akik mind keresztények. Ez a Wanandar a bulgárok Onogundur nevéből alakult, és a magyarban *nándor* alakban van meg. A dunai bulgárok fővárosát ezért hívták még a középkor végéig is Nándorfehérvárnak, vagyis Bulgárfehérvárnak. A magyarok és a keresztény nándorok, vagyis a dunai bulgárok kapcsolata jóval a honfoglalás előtti időre nyúlik vissza. A dunai bulgárok térítése hosszú folyamat volt, minket itt most csak a történet utolsó részei értenek. Részben az etelközi magyarsággal való kapcsolatok miatt, de részben azért is, mert a bulgár események elrettentő példaként is szolgáltak a később megtérni kívánóknak.

A bulgárok ilósulási kísérletei

852-ben került uralomra Bulgáriában Boris, aki a Krum (814-831) és Omurtag (831-836) alatti fénykor helyreállítására törekedett. Boris tisztában volt azzal, hogy népe megkeresztelkedése elkerülhetetlen. Keményen letörte a nemesség ellenállását, ötvenketőt fejeztetett le közülük, de ugyanakkor szembenállva Bizánc nyomasztó szomszédságával, Róma felé tájékozódott. S ez majd-

nem sikerrel járt. 863-ban azonban a bizánci hadsereg, átmenetileg felszabadulva az arab nyomás alól, felvonult a bulgár határra, és a hajóflotta is megjelent a bizánci igények nyomatékosítására. 864-ben Borist bizánci papok keresztelték meg. A kereszttségben a Mihály nevet kapta, keresztapja, Mihály bizánci császár tiszteletére. Boris azonban nem adta fel a függetlenségre való törekvést. Kihasználva a konstantinápolyi belső harcokat, Rómába küldött papokért. I. Miklós a portói püspököt, Formosust, a későbbi pápát küldte misszionárius püspökként Bulgáriába. A számítás majdnem be is vált. Igaz ugyan, hogy 867 augusztusában Photius konstantinápolyi pátriárka szinódust hívott össze, amely kiközösítette a római püspököt. Ez a lépés azonban csak napokig volt érvényben, Bizáncban ugyanis 867-ben új dinasztia került hatalomra. A macedón Basil könyörtelenül végzett elődjével, s trónra lépése után azonnal elmozdította Photiust. Basil visszahozta a korábban lemondott Ignatiust, és őt tette meg Konstantinápoly pátriárkájának. Basil és Ignatius levélben ismerték el Róma főhatóságát. I. Miklós 867. november 13-án halt meg, s már nem kaphatta kézhez ezt a történelmi jelentőségű iratot, élete munkájának egyik legfontosabb gyümölcsét.

A IV. Konstantinápolyi zsinat

869-ben hívták össze a IV. Konstantinápolyi zsinatot. Ennek egyik feladata volt, hogy formálisan is jóváhagyja Photius elmozdítását és Ignatius visszahelyezését. Ez meg is történt, és a pápai küldöttek jelenlétében Photiust és híveit ünnepélyesen kiközösítették. Ekkor azonban váratlan dolog történt. Három nappal a zsinat hivatalos befejezése után, de még mielőtt a küldöttek útnak indultak volna hazafelé, megérkezett Konstantinápolyba a bulgár uralkodó, Boris küldöttsége. Az uralkodó értesülve a Róma-barát döntésekről azt kérte, hogy határozzanak a bulgár egyház hovatartozásáról is, és járuljanak hozzá, hogy a bulgár egyház Rómához tartozzon. Ez Bulgária függetlenségét jelentett volna. A zsinati tagok újra összegyűltek, és főleg a keleti egyházfők befolyása alatt úgy döntöttek, hogy a bulgár egyház tartozzon Konstantinápolyhoz. Ma sem tudjuk, hogy Boris valójában hogyan számított, ugyanis Rómával is vitában állt. Boris érseket, személy szerint Formosust kérte Rómától. Az új pápa, II. Hadrián azonban, félve Formosus növekvő hatalmától ezt megtagadta. Lehet, hogy a Rómával kialakult feszültség irányította ismét Konstantinápoly felé. Akárhogyan volt is azonban, a zsinati döntés szabaddá tette Basil kezét, és hamarosan sikerült elérnie a Rómából érkezett missziós papok kiutasítását Bulgáriából. A bulgár egyház elvesztése motiválta azután II. Hadriánt, hogy támogassa Cirill és Metód tevékenységét. Boris 889-ben halt meg, utóda Vladimir, majd 893-tól Simeon volt.

A magyarok és bulgárok kapcsolata

Az etelközi magyarságnak szoros kapcsolata volt a dunai bulgárokkal, akik a Kárpát-medence déli részét is uralmuk alatt tartották. Ez a kapcsolat közel kétszáz évig tartott. A 9. század köze-

Irodalom:

A fenti cikk bővebb hátterét ld. Róna-Tas András: *A honfoglaló magyar nép, Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe*, Budapest 1996, 1997. A könyv angol nyelvű változatában, *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages* (Budapest, 1999) a magyar változathoz képest lényegesen bővebben tárgyalom Kuvrat birodalmát, továbbá a bulgár kereszténység bizánci és római hátterét, valamint magyar vonatkozásait. A magyarság és kereszténység korai találkozását tárgyaltam: *The Christianity of the Hungarians before the Conquest*, in: Monok, I. — Sárközy, P.: *La civiltà ungherese e il cristianesimo. Atti del IV° Congresso Internazionale e Studi Ungheresi. Roma — Napoli 9-14 settembre 1996*, Budapest—Szeged, 1998, 29-35. Németh Gyula nézeteit ld. *A magyar kereszténység kezdete*, Budapesti Szemle 1940, 14-30. Népszerű formában foglalja össze a kutatás egy korábbi fázisát Gutheil Jenő a *Vigilia* 1960-as számában *A magyarság és kereszténység Szent István előtt* címmel. A bizánci forrásokról áttekintést ad Moravcsik Gyula: *Byzantino-Turcica*, (Berlin, 1983) és *Az árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*, (Budapest, 1984) című könyve.

pétől kezdve a Bulgáriában tevékenykedő misszionáriusok kapcsolatba kellett, hogy kerüljenek a Duna túlsó oldalán tanyázó magyarokkal is. Ennek a kérdésnek a kutatása előtt nagy nehézségek tornyosulnak. Ugyanis a dunai bulgárok folyamatosan és rohamosan elszávosodtak, másfelől a bulgár egyház nyelve Metód tanítványainak megérkezéig görög, majd később szláv volt. Hogy mégsem teljesen reménytelen ez a kutatás, arra egy példát idéznék. A régi bulgároknál a pogány szentély neve *kapiste* volt. Ennek végződése az *-iste* már szláv képző, de az alapszó török, és azonos azzal, amit mi *kép* formájában vettünk át a törökből. Nem lehet véletlen, hogy a keresztény bulgárok a pogány bulgárok pogány szobrait, képeit török szóval illették. A szó első magyar előfordulását a *Gyulafehérvári Sorokból* 1315 körül ismerjük (mai átírásban) „szent oltáron kenyér *képében*”. Vagyis több mint három évszázaddal a honfoglalás után a szónak még mindig kultikus jelentése van.

Ugyanakkor, mint ezt a honfoglalás körüli eseményekből is látjuk, Bizánc is igyekezett megnyerni a magyarokat, elsősorban azért, hogy a bulgárokat sakkban tartsa. Biztosak lehetünk abban, hogy nem csak a honfoglalás után jártak magyar küldöttségek Bizáncban. S forrásszerűen is igazolni tudjuk, hogy magyarok éltek Konstantinápolyban, például a testőrségben, a hadseregben. Philotheos 899-ben összeállított művében arról ír, hogy mely ünnepeken kiket, hogyan, hová kell az udvari lakomához leültetni. Azok között, akiket az alsóbb asztalokhoz kell meghívni, a testőrség idegen népbeli tisztjei között fel vannak sorolva türk néven a magyarok is.

Összefoglalva annyit mondhatunk, hogy a honfoglalás előtti magyarság vándorlásai során a 6. századtól a 9. század végéig állandóan kapcsolatban állt keresztény népekkel, csoportokkal, térítőkkal és kereskedőkkel. A Fekete-tenger északi partvidéke, különösen a Krím-félsziget népei között a mindennapokhoz tartozott a kereszténység elemeinek ismerete. A Nógrád megyei Pilinyben talált honfoglalás kori sírban, két egymás mellett fekvő női sír egyikében keresztény könyörgést tartalmazó görög betűs imát hordozó csüngőt, míg a másikban foglalatba zárt, bajelhárítást szolgáló medveagyart találtak a régészek. A Hajdú-Bihar megyei Sárrétudvari-Hízóföld területén 1983 és 1985 között feltárt gazdag honfoglaláskori temetőben számos pogány sírmelléklet mellett találtak egy függesztőfüllel ellátott bronz ereklyetartó bizánci keresztet, görög betűs felirattal, a kereszt elülső oldalán Krisztus ujjatlan tunikában, a jobbra billent szakállas fej felett dicsfény, keresztel, rajta tábla görög betűkkel I. C., fölötté a jobb sarokban Nap, a bal sarokban Hold. A hátoldalon imádkozó, dicsfényvel övezett Mária, körülötte a négy evangélista medalionba helyezett mellképe. De nem csak egymás mellett található számos temetőben a pogány és a keresztény hitvilág emléke. A híres tiszabездé-

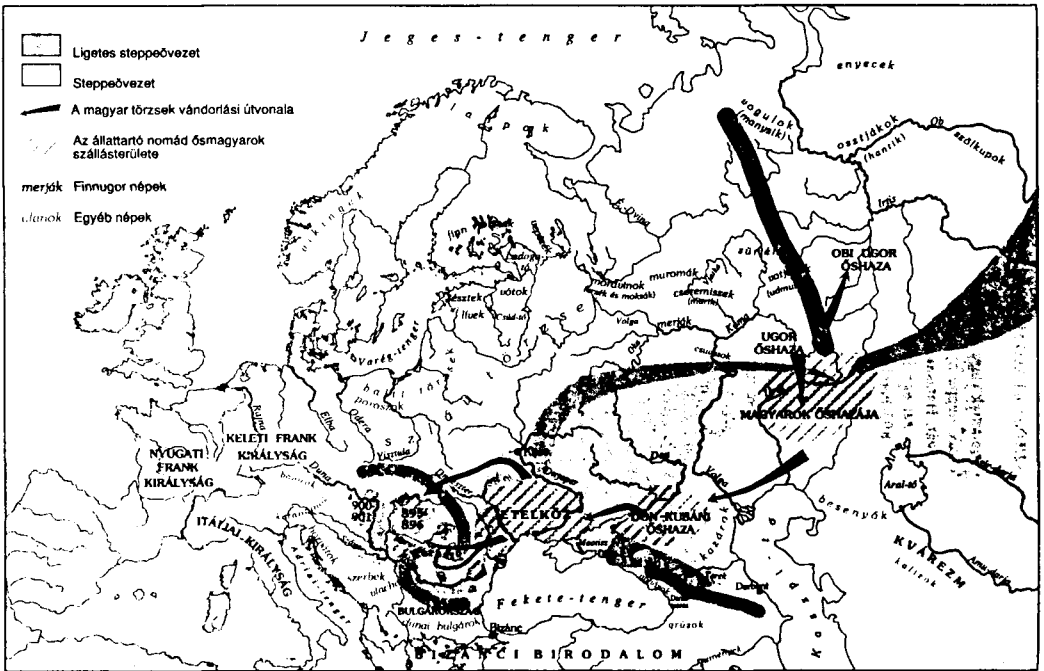
A régészeti anyag legkönnyebben Fodor István: „Őseinket felhozád...” *A honfoglaló magyarság* (Budapest 1996) című, a millicentenáriumi kiállítás anyagát bemutató, kitűnően illusztrált munkájában található meg.

di tarsolylemezen a tipikus, indás, életfát ábrázoló motívum egy bizánci keresztet fog közre.

900 tavaszán Theotmár salzburgi érsek IX. János pápához írt levelében a morvák vádjai ellen védekezik, miszerint ő a magyarokkal kutyára vagy farkasra és más istentelen dologra esküdtöt volna, holott ezt a feljelentő morvák tették nemegyszer. A szöveg nyilván a magyarok 881-es és 894-es hadjárataira utal. Ő, Theotmár csak holmi semmit érő pénzt és lenből való ruhát ajándékozott a magyaroknak, hogy valamelyest megszelídítse vadságukat, és hogy üldözésüktől nyugton maradjon.

Azt kell tehát mondanunk, hogy a 9. század második felében már a nyugati, a szláv és frank kereszténységgel is kapcsolatba kerültek a magyarok.

A honfoglalás után még száz év telt el, míg István fejére tette a koronát. Ennek a száz évnek a története egy másik tanulmány tárgya lehet.

Az ősmagyarság vándorlása

Cirill és Metód a Kárpát-medencében

H. TÓTH IMRE

Karcagon született 1932-ben. A Szegedi Egyetemen szerzett orosz szakos középiskolai tanári oklevelet (1954). Egyetemi hallgató korától az ószláv nyelvvel, illetve az ószláv emlékek leírásával foglalkozott. 1961-től a JATE oktatója. 1986-tól egyetemi tanár. Bölcsészdoktor (1966), a nyelvtudományok kandidátusa (1967), majd doktora (1989). Kutatási területe: az ószláv nyelv emlékei, Konstantin-Cirill és Metód élete, tevékenysége.

**A szláv liturgikus nyelv
Metód halála után**

Konstantin-Cirill a szláv írásbeliség megteremtője és a szlávok legrégebbi kultikus és irodalmi nyelvének írásba foglalója volt. Ebben a tevékenységében messzemenően támogatta őt bátyja, Metód. Az egyházi hagyomány a szlávok apostolai címmel illette és illeti őket.

A Szaloniké környéki szlávok nyelvjárásának írásbafoglalásával létrejött liturgikus nyelv a morva szlávok számára készült, de a szláv nyelvek 9. századi közelsége miatt alkalmas volt arra, hogy a szlávság többi része számára is betöltse a liturgikus és irodalmi nyelv funkcióját.

A Konstantin és Metód által gyakorolt liturgia a moráviai térítői hagyományokra épülve alakult ki. Ugyanez vonatkozik a Morvaországban készült fordítások szókincsére is. Konstantin-Cirill missziója előtt — a források szerint — Itáliából, a görögöktől és frankoktól érkezett misszionáriusok működtek a morva szlávok között, és térítő tevékenységük során már bizonyos szókincs is kialakult. Konstantin és Metód számolt a korábbi hagyományokkal, és olyan liturgikus gyakorlatot vezetett be, amely nem volt idegen a morva keresztények számára. Ennek a szertartásnak az emléke az ún. *Kijevi lapok*ban maradt ránk. Liturgiája kompromisszum a görög és latin gyakorlat között, amely a morva egyház szükségleteit elégítette ki. Ezt a szertartást *Szt. Péter liturgiájaként* emlegetik, és 732-től kezdve ott gyakorolták, ahol a hívők kettős alárendeltségben voltak: politikailag Bizánchoz, egyházilag Rómához tartoztak. Ez a liturgiai szintézis elfogadható volt mind Bizáncon, mind Rómában. Ennek bizonyítéka, hogy amikor Konstantin és Metód tanítványaival Rómába ment, II. Hadrián pápa jóváhagyta a testvérek által fordított egyházi irodalmat és szláv nyelvű szertartást is.

A Konstantin és Metód által használt liturgikus nyelv és liturgia 885 után, amikor Metód morva érsek meghalt, és Szvatopluk felszámolta a testvérek által használt szláv szertartási nyelvet és szláv nyelvű liturgiát, az ortodoxiánál maradt használatban, kivéve a katolikus horvátokat. IV. Ince pápa 1248-ban engedélyezte Filip zengi püspöknek a szláv írásbeliséget (glagolica) és szláv liturgikus nyelvet a püspökség területén. 1252-ben ezt a privilégiumot a pápa kiterjesztette az omišjáli bencés apátság területére is. 885 után Bulgáriában használták a szláv liturgikus nyelvet és a szláv nyelvű szertartást a keleti szlávok megtérítéséig (988), akik szintén a keleti szertartást követték.

Az elmondottak világossá teszik, hogy a legfontosabb Cirill-Metód hagyomány a szláv nyelvű liturgia, amely elképzelhetetlen szláv írásbeliség nélkül. Következésképpen megállapíthatjuk, hogy ahol megvan a szláv nyelvű liturgia, ott megvan a szláv írásbeliség is (glagolica illetve később a cirillica).

Konstantin és Metód a szláv nyelvű liturgiát először a morva szlávok, majd a pannóniai (dunántúli) szlovének és a Visztula menti nyugati szlávok között alkalmazta. 885 után Morvaországban és a hozzácsatolt nyugati szlávok által lakott területen megszűnt a szláv szertartás és a szláv nyelvű írásbeliség. Az a tény, hogy Theotmár érsek 874-ben Kocel pannóniai államában templomot szentelt, annak megnyilvánulása, hogy Pannóniában véget ért a szláv nyelvű szertartás: a fejedelemség rövid kitérő után visszatért a salzburgi érsekség joghatósága alá.

A szláv nyelvű szertartás és a szláv írásbeliség a Kárpát-medence azon területein maradt meg, amely a bizánci egyházhoz 970-ben csatlakozott Bulgária része volt.

Szláv jövevényszavaink

Mielőtt fejtegetéseinkben továbbhaladnánk, utalnunk kell arra, hogy Melich János szerint nyelvünk keresztény terminológiájának szláv eredetű szavai két rítusból származnak. A nagyobbik réteg, amely viszonylag kései eredetű, a latin rítusú szlávok nyelvéből ered. A másik, kisebb, de korábbi átvételű, a görög rítusra megy vissza. Így például *apát, bérnál, pilis* szavainkat a latin szertartású szlávoktól vettük át. A bizánci rítusú rétegbe tartozik a *pap, szombat, kereszt, diák, vádol, panasz, zarándok, pitvar, karácsony*, esetleg *szent* szavunk és a *hálát ad* kifejezés (tükörszó). Ezek a görög rítusú szláv terminológiából való szavak ósláv, vagy egyházi szláv (bolgár) átvételek.¹ Hasonlóan e terminológiához, keresztneveink között is vannak olyanok, amelyeknek hangalakja a görög szertartású szlávok nyelvéből való, ilyenek a *Vászoly, Vál* és a *-sa*-képzős keresztnevek. Az ótestamentumi hagyományra visszamenő keresztnevek használata (Sámuel, Dávid, Salamon), valamint az, hogy valakit arról az egyházi kalendáriumi napról neveznek el, amelyen született (Karácsony, Szombat, Pünkösöd stb.) szintén ortodox, elsősorban bolgár szokás.² Ezek az adatok kétségtelenül a bolgár egyház hatására utalnak.

A keleti rítusú bolgár elemek átvételének két módja képzelhető el, amint erre Kniezsa István egy megjegyzéséből következtethetünk: 1. A Kárpát-medencében élt egykori keleti rítusú bolgár-szláv lakosság nyelvéből vett közvetlen átvételek; 2. Az egyházi szláv nyelvből eredő kölcsönzések, amelyek a bizánci szertartású térítés révén kerültek a magyarokhoz. Kniezsa szerint az utóbbi esetben bizonyítani kell, hogy a honfoglalás után is szerepet játszott Magyarországon a bizánci rítus.³ Kniezsa gondolatmentét követve az első esetben viszont azt kellene valószínűsíteni, hogy a 10. században olyan jelentős, egyházilag szervezett bolgár-szláv lakosság élt a Kárpát-medencében, amely befolyásolni tudta a

¹Melich János: *Nyelvünk szláv jövevényszavai*, Budapest, 1910, 4, 7.

²Melich János: *Szláv jövevényszavaink*, I., 2. rész, Budapest, 1905, 121.

³Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*, I., 1. rész, Budapest, 1953, 155.

magyarságot a kereszténység felvételében. Egyébként mindkét átadási mód lehetséges volt.

⁴ Gutheil Jenő: *A magyarság és kereszténység Szent István előtt, Vigília, XXV.* 8. 462. Moravcsik Gyula: *Az Árpád-kori magyar történelem bizánci forrása,* Budapest, 1984, 85, 86, 100.

⁵ Gutheil Jenő: *im.* 462.

Görög monostorok Magyarországon

Az elmondottak felvetik azt a kérdést, hogy végzett-e a bizánci rítusú egyház a magyarok között többé-kevésbé jelentős térítést. A történeti adatok alapján megállapíthatjuk, hogy a görög egyház Magyarországon illetve a magyarok között végzett missziós tevékenységet. Gyula, egy Konstantinápolyban megkeresztelkedett magyar vezér, akinek méltóságnevét a források személynévként említik, magával hozta a Theophülaktosz pátriárka által Turкия püspökévé kinevezett Hierotheosz szerzetest, aki a magyarok első püspöke volt.⁴ Mivel dolgozatunk tárgyát nem a görög misszió ismertetése képezi, megelégszünk annak a véleménynek az elfogadásával, hogy 896 és 973 között, amíg a magyarok hozzáférhetetlenek voltak a nyugati térítés számára, Bizánc fejtett ki térítő tevékenységet a magyarok között.⁵

A bizánci térítés eredményeképpen Magyarországon több görög monostor is keletkezett. A veszprémvölgyi, dunapentelei női kolostor mellett Marosvárott majd Oroszlánoson, Visegrádon, a Visegrádkhoz közeli Szent Mihály-hegyen, és Szávaszentdemeteren (Sirmiumban), valamint Tihanyban működtek bizánci rítusú szerzetesházak. Lehetséges, hogy a marosvári kolostor szerzetesei között szlávok is voltak. Ezt a hipotézist az teszi valószínűvé, hogy Ajtony birtokain, amelyek a Köröstől az erdélyi részekig, Viddinig és Szörényig terjedtek, a földrajzi nevek tanúsága szerint jelentős bolgár-szláv lakosság élt. Keleti szláv szerzetesek jelenléte valószínű a tihanyi, oroszkoői barlangkolostorban és Szentendrén is e kolostorok alapításának idején. A két szerzetesház megalapítása azonban már a vizsgált korszak határán kívül esik. Mégis meg kell említenünk ezeket a monostorokat, mert az ószláv (egyházi szláv) írásbeliség központjai voltak, hiszen egy ortodox szerzetesház zavartalan működtetéséhez 20-25 terjedelmes kódexre volt szükség.

A szávaszentdemeteri monostor

⁶ Theiner, A.: *Vetera monumenta historia Hungariae sacram illustrantia.* I. Romae. 1859, 29.

Van azonban a felsoroltak között egy olyan kolostor, amelyben a görög, szláv és magyar szerzetesek együttes jelenléte dokumentálható. A szávaszentdemeteri monostorról van szó, amely az ország egyik leggazdagabb szerzetesi közössége volt. VI. Kelemen pápa bullájában, amelyet 1344-ben adott ki, arról ír, hogy ebben a monostorban alapítása óta görögök, magyarok és szlávok éltek egymástól elkülönítve.⁶ Az alapítás 1071-72 utánra tehető. Korábban, a bolgár uralom alatt, Szávaszentdemeter (Szerém, szlávul Sremъ) bolgár püspök székhely volt. Ugyancsak bolgár püspökségek működtek a 9-10. század folyamán Viddinben és Barancsban is, amelyek a bolgár lakosság pasztorálását végezték.

A szávaszentdemeteri monostort III. Béla — édesanyja, Eufrozina orosz hercegnő emlékére — a jeruzsálemi Szent Theodosius lavrának adományozta, ahol Eufrozinát eltemették. A szávaszentdemeteri monostor kiemelt — stauropig — monostor volt, amely

⁷Györfly György: *A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása*, MTA Társadalmi és Történeti Tudományok Osztályának Közleményei. III.1953, 1-2., 96.

⁸Györfly György: im.103.

⁹Györfly György: *A magyar kereszténység kezdetei. Élet és Tudomány* 13/1972, 612.

¹⁰Györfly György: im.103.

¹¹Juhász Kálmán: *Hajdani monostorok a Csanádi Egyházmegyében*, Budapest, 1926, 132.
Szentkláray Jenő: *A szerb monostoregyházak Délmagyarországon*, Budapest, 1908, 64.

¹²Juhász Kálmán: im. 19.

¹³Gerardi Moresinae: *Aecclesiae sev Csanadiensis Episcopi Deliberatio svpra Hymnvm Trvm Pveronvm*, Edidit Gabriel Silagi, Tvmholti MCMLXXVIII, 51.

a konstantinápolyi pátriárka joghatósága alá tartozott. Az említett pápai bulla előadja, hogy az utolsó igumen halálát követő tíz éven át a pátriárka nem nevezett ki előjárót. Ezért a pápa megbízta a nyitrai püspököt, hogy Szávaszentdemeterre a nyugati szerzetesrendekhez tartozó benedictinusokat telepítsen.⁷ A monostor történetével foglalkozó fejtegetéseiben Györfly György néhány olyan megjegyzést tesz, amely a szlávok között használt liturgia és liturgikus nyelv szempontjából rendkívül fontos. Ezek a következők: 1., A szávaszentdemeteri görög püspökség Magyarországon 1071-72 után, a város magyar kézre jutását követően is továbbélt; 2., A monostor birtokain ott, ahol délszlávok éltek, templomot építtetett számukra; 3., A 9. századi Magyarországon a szlávok lakta területek sok helyen egybeesnek a „görög egyházak” helyével.⁸ Szávademetert illetően megemlítendő, hogy Györfly György szerint itt volt a székhelye Theophülaktosz püspöknek, aki Turkia Püspöke volt.⁹

Valószínű, hogy ott, ahol szláv lakosság élt, és a templom védőszentje, patrónusa a bizánci egyház által tisztelt szent volt, bizonyos ideig élt a legfontosabb Konstantin-Metód hagyomány: a szláv nyelvű szertartás, és ismert volt a szláv írásbeliség. Az ortodox kolostorra példának Györfly György a Szenteshez közeli Kurca patak mentén állt Szent György-monostort hozta fel.¹⁰ Mivel a Kurca folyónév szláv eredetű, megengedhető az a feltételezés, hogy a hajdan volt Szent György-monostorban a szláv liturgiát gyakorolták a 10-11. században. Ebből a szempontból nem érdektelen, hogy Szentesen az ásatások során bizánci jellegű mellkeszt került napvilágra. Hasonló a helyzet a kanizsamonostori (törökkanizsai) monostorral, amelynek emlékét csak a hagyomány őrizte meg. Eszerint itt egykor ószláv görög monostor volt.¹¹

A forrásokból ismert görög térítés és az egykori „görög” szerzetesek és papok működése ellenére feltűnő, hogy a keleti rítusra utaló egyházi terminológia nem görög eredetű, hanem ószláv (egyházi szláv). Juhász Kálmán ezt a jelenséget a görög papok, szerzetesek hiányával magyarázta,¹² ami az adatok fényében képtelenség. A kétségtelen ellentmondás feloldása az lehet, ha feltételezzük, hogy a görög hittérítők missziós munkájuk során magyarul tudó, keleti rítusú, bolgár-szláv papokat használtak tolmácsul. A szláv nyelvű liturgia és a szláv írásbeliség 10. századi használatára vonatkozó hipotézisünk megerősítést nyer Szent Gellért csanádi püspök egyetlen ránk maradt latin nyelvű művéből, amely *Deliberatio supra hymnum trium puerorum* címen ismert. A Dániel próféta könyvének alapuló, Dionüszosz Areopagita hatására mutatkozó elmélkedés-sorozat IV. fejezetében a következőket olvashatjuk: „Nam quorumdam, nisi fallor, intentio est, quo ecclesiastica virtus, suffragantibus Metodianistis, atque dignitas apud nos circa hereticorum libitum tota quandoque infirmetur”.¹³ Az idézett hely magyarul a következőképpen hangzik. „Egyeseknek

ugyanis, ha jól értelmezem, az a szándékuk, hogy a metodianisták segítségével az egyház ereje és tekintélye minálunk az eretnekek kénye-kedve szerint végül teljesen meggyengüljön” (dr. Karácsonyi Béla és dr. Szegefű László fordítása).

A *Deliberatio* első kiadójának, Batthyány Ignác gyulafehérvári püspöknek és a kutatók egész sorának okozott nehézséget a latin *suffragantibus Metodianistis* (metodianisták segítségével) szerkezet értelmezése. Az idézett szövegrész kielégítő magyarázata D. G. Morin francia tudós nevéhez kapcsolódik. Szerinte metodianistákon Metódnak, Morávia egykori érsekének tanítványait, a szláv nyelvű liturgia gyakorlóit és képviselőit kell érteni.¹⁴ A metodianisták Ajtony birtokain a szláv nyelvű lakosságnak szláv nyelven hirdették az igét és bizánci rítus szerint, ószláv (egyházi szláv) nyelven végezték a szertartásokat.

Ajtony dominiumán — a helynevek tanúsága szerint — jelentékeny bolgár-szláv népesség élt, sőt székvárosa, Morasina (Marosvár) az ottani bolgárok központja volt.¹⁵ A magyarok között tevékenykedő görög szerzetesek a bolgár-szláv papok és szerzetesek közreműködésével térítették Ajtony magyar alattvalóit. Gellért, marosvári püspökként, tudomással bírt a görög térítők tevékenységéről és térítési gyakorlatáról. A csanádi püspök nem volt a népnyelvi liturgia híve, ezért elítélte a szláv (illetve magyar nyelvű) szertartást, mert attól félt, hogy a népnyelven folyó egyházi szertartás különböző eretnkségek, elsősorban a bogumilizmus elterjedéséhez vezet. Szavaiból kiderül, hogy a metodianisták nem voltak eretnekek, de liturgikus gyakorlatukkal gyengítették a római egyház tekintélyét, amely csak nemrég kezdte meg térítői tevékenységét Ajtony birtokain.¹⁶

A szláv nyelvű liturgia mellett meg kell említenünk a Cirill-Metód hagyomány második összetevőjének, a szláv írásbeliségnek a sorsát a Kárpát-medencében, különösen Erdélyben. Cirill alkotta meg a szlávok első ábécéjét, az ún. glagolicát, amelyet a görög kisbetűs (minusculus) írás és a sémi ábécé néhány betűjének kissé módosított kombinációjával hozott létre. A tévesen Cirillnek tulajdonított és róla elnevezett cirillica valamivel később, Bulgáriában jött létre. A bolgár egyház mindkét írásrendszert rendszeresen használta. Rendkívül érdekes, hogy a székelyeknél megőrzött rovásírásban vannak olyan jelek, amelyek a szláv ábécékre mennek vissza. A székely rovásírás *a, e, o, f* (esetleg *zs*) betűje és a *h* és *l* szláv közvetítéssel a görög ábécére vezethető vissza.¹⁷ Valószínű, hogy az *e, o* (és talán a *zs*) jel a glagolicából került át. Az átvétel ideje a 9-12. század közötti időszakra tehető.¹⁸ Ezzel szemben az *a, h, l, f* forrása a cirillicában keresendő. Véleményünk szerint átvételük ideje megegyezik az *e, o* jel kölcsönzésének kronológiájával. Amennyiben a fent tárgyalt betűk meghonosodására a Kárpát-medencében, közelebről Erdélyben került sor, az átadók az

¹⁴Morin, D.G.: *Un Théologien ignoré du XI. siècle: l'évêque Martyr Gérard de Csanad*, OSB, Revue Bénédictine. XXVII. 1910, 520

¹⁵Kristó Gyula: *Az alföldi bolgár uralom kérdéséhez a IX. században*, Dissertationes Slavicae XIV, Szeged, 1983, 33. Trogmayer Ottó — Zombori István: *Szermonostorától Puzstaszerig*. Gyorsuló Idő, Budapest, 52.

¹⁶Szegefű László: *Eretnkség és tirannymus*, Irodalomtudományi Közlemények LXXIII, 1968, 505-515.

¹⁷Róna-Tas András: *A honfoglaló magyar nép*, Budapest, 1996, 338. Kniezsa István: *A glagolita írás*, Élet és Tudomány, 20 (1965) 183.

¹⁸Péter Király: *Cyriľské litery v staromadžarské runové abecedě*, *Studia paleoslavica*, Praha, 1971, 166.

¹⁹Péter Király: im. 212.

²⁰Mesterházi Károly:

Adatok a bizánci kereszténység elterjedéséhez az Árpád-kori

Magyarországon. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1968, Debrecen, 1970, 155, 156, 175.

²¹Mező András: *A templomcím a magyar helységnevekben (11-15. század),* Budapest, 1996, 66-67.

²²Nepper Ibolya: *9-10 századi bolgár-szláv leletek Hajdú-Bihar megyében*, in: *Az Alföld a 9. században*, Szeged, 1993, 209-211.

²³Zsuzsa, S. Lovag: *Byzantine type reliquary pectoral crosses in the Hungarian National Museum. Folia Archeologica XXII, 1972, 162.*

ott élő bolgár-szlávok voltak, akik a szláv írások használói, elterjesztői voltak.¹⁹

Az ortodox szertartás nyomai az ásatások során előkerült leletanyagból is kimutathatók. Ebből a szempontból érdeklődésre tarthat számot néhány olyan templom maradványa, amelynek elrendezése bizánci szertartásra vall. Ide sorolható a hortobágyi Pap-egyháza 10. századi körtemploma, a hajdúhadházi 12. századi, illetve a szentdemeteri (Szabolcs megye) templom maradványa.²⁰ E templomok patrónusai közül ki kell emelni Szent Demetert, aki a bizánci egyház harcos szentje volt. A középkori Magyarország területéről a 15. századig húsz Szent Demeter tiszteletére emelt templomot illetve monostort találunk.²¹ Ha nem is minden templomcím esetében bizonyos a keleti szertartás gyakorlása, valószínű, hogy néhány templomban valójában jelen volt a bizánci rítus. A többi patrocinium közül a boglárlelleli középkori Szent Kelemen-templomé az, amely talán még Konstantin-Cirill korára megy vissza. A régészeti kutatások során a Tiszántúlról (Püspök-ladány-Eperjesvölgye, Sárrétudvari-Hizóföld) kerültek elő bizánci mellkeresztek és ortodox temetési rítusra utaló vázak, amelyek 10-11. századi bolgár-szláv lakosság meglétére utalhatnak.²² Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a régészek egy része ezt a hipotézist elutasítja. A régészeti leleteket illetően röviden ki kell térnünk a Kárpát-medencében talált bizánci mellkeresztekre, amelyek között 11. századi is található. Ezek a keleti rítus szlávok (bolgár-szlávok) közötti elterjedéséről tanúskodnak, mert a keresztek egy részén cirillcáival írt feliratok olvashatók.²³

Eddigi fejtegetéseinkben központi helyet foglal el a Kárpát-medencei bolgár-szláv lakosság kérdése. Ezzel kapcsolatban a legfontosabb annak meghatározása, hogy a honfoglalást megelőzően illetve az azt követő évszázadban/évszázadokban hol mutatható ki ennek a lakosságnak a megléte. A helynevek (Pest, Belgrád), a szókincs bolgár-szláv elemeinek (mostoha, nyüst, mezsgye, rozsdá, szerencse, déd, unoka, palota stb.) tanúsága szerint a honfoglaló magyarság a Kárpát-medencében bolgár-szláv etnikumot talált. Ami ennek a népességnek az elhelyezkedését, állami berendezkedését illeti, a kutatók véleménye megoszlik. Két egymásnak ellentmondó nézetet említhetünk meg. Az első szerint jelentős, államilag, egyháziilag is szervezett bolgár-szláv népesség élt a Kárpát-medencében, pontosabban Erdélyben, a Tiszántúlon és az Alföldön. A második szerint a bolgár-szláv lakosság száma nem volt jelentős, és Erdélyen illetve Erdély egyes részein kívül a megléte — a régészeti anyag hiánya miatt — nem bizonyítható.

A Kárpát-medencében megtelepült bolgár-szláv etikum jelenléte nem tekinthető megoldottnak. A kérdés vizsgálata nem tartozik jelen dolgozatunk tárgyához. Kétségtelen azonban, hogy a bolgár-szlávok voltak a legfontosabb Konstantin-Metód hagyomány megőrzői és közvetítői a 10. századi Kárpát-medencében.

Pogányság és kereszténység

SZEGFŰ LÁSZLÓ

a 10. századi Kárpát-medencében

1942-ben született Baján. 1967-ben a JATE-n szerzett olasz-történelem szakos diplomát. 1987-ben védte meg kandidátusi disszertációját középkori magyar történelemből. 1973 óta a JGYTF oktatója, később tanszékvezető főiskolai tanára.

A 9-10. századi magyarság hitvilágáról a legjelentősebb forrás kétségtelenül az 1046. évi pogánylázadás krónikás leírása, amely szerint a trónkövetelő Endre és Levente hercegek táborába özönlők „ördögi ösztönzéstől (instinctu dyabolico) feltüzelve” követelték tőlük, engedélyezzék, hogy „az egész nép pogány szertartás szerint éljen, bálványokat tisztelhessen”. Ők, hogy a nép támogatását el ne veszítsék, hagyták, hogy menjenek és „vesszenek el ősatyáik fellelésében”. A felkelők vezére, Vata „démonoknak ajánlotta fel magát, fejét leborotváttatta és csak három varkocsot hagyott meg pogány szokás szerint”. Az ő buzdítására „az egész nép démonoknak szentelte magát, lóhúst kezdett enni, egyszóval a legveszedelmesebb vétkeket elkövetni”. Kikiáltóik országszerte hirdették, hogy újítsák fel a „pogány hagyományt”. A hercegek üdvözlésére siető keresztény főpapokat pedig Vata és cimborái „démonoktól megszálva” megtámadták és legyilkolták.

Az elbeszélés ugyan ördögi ösztökélés említésével kezdődik, de a továbbiakban jól elhatárolhatóan csak démonokról szól, s ezeket rendre összefüggésbe hozza az ősapákkal és az őket érintő pogány szokásokkal, feljogosítva így bennünket annak feltételezésére, hogy a magyar hitvilág alapja az ősök szellemének kultusza lehetett.

A pogány magyarok hitvilága

Ennek a vallási képzetnek a kialakulása az ősidőkbe nyúlik vissza, amikor az ember szellemi fejlődése során önmagára eszmélt. Ez az ember a (víz)tükörben felismerte önmaga fordítottan cselekvő mását. Az így kialakult tükörkép-lélek képzet rendkívül szívósnak bizonyult, igazolja ezt egyrészt a honfoglalók (sírjaiban a jobb és bal oldalt felcserélve elhelyezett) régészeti emlékei, a néphit és népköltészet számos archaikus motívuma, másrészt a víz mellé temetkezés honfoglalást is túlélő szokása.

A lélek a pogány hitben

A lélek tehát — úgy gondolták — kedveli a vizes, nedves közeget, ezért a testben is a vérbő szervekben (az *Ómagyar Mária-siralom* ezt junhnak nevezi) tanyázik, éltető eleme a vér. Azt képzeltek, hogy amikor az ember alszik, eszméletét veszti vagy transzba kerül, a lélek elhagyja a junhot, s önálló akciókba kezd. Az álm pedig mindaz, amit az elkószált lélek a testen kívül átél, elszenved vagy cselekszik. Az álmkép teljesen hallucinatorikus jellegű, tehát egyenértékű az észleléssel. Az elhalt társak, barátok vagy elenségek álombeli megjelenése így azt a képzetet keltette, hogy a

lélek a testtől elválva túlélheti azt. És mivel az álomban kritikai kontroll és minden logikai kapcsolat nélkül, a valóságos idő- és térbeli viszonyok feloldásával szabadon jöhetnek létre a legképtelenebb asszociációk is, az emberben az a hiedelem alakulhatott ki, hogy a testből elszabadult lélek félelmetes dolgokra képes, hatalmas, ereje sokkal nagyobb, mint a testbe zárva. Ez lehetett az alapja az ősök nagyhatalmú szellemeibe vetett hitnek. E hiedelmek szerint a halál után ugyanazok az emberek élnek tovább lelki világjukban eredeti életmódjukat folytatva. Ezért e szellemek viselkedése mindig ambivalens, esetenként áldanak vagyátkoznak, tehát bosszúállókká is válhatnak.

A hiedelemrendszer módosulása

A magyarság 9-10. századi gazdasági és társadalmi struktúrájában (törzsek, törzsszövetség kialakulása) gyökeres átalakulás következett be, amely nem hagyhatta érintetlenül a hiedelemvilágot sem. Mivel az ősök szellemei a túlvilágon is evilági életmódjukat folytathatták, társadalmi jelentőségüket a halál után sem veszthették el: míg egy közharcos szelleme csak szűkebb családjá jólétét befolyásolhatta, addig a főnökök szellemei az egész közösségnek árthattak vagy segíthettek. Ezért a főnökök szellemeinek tisztelete szupersztrátumként rárétegződött a családok, nemzetségek szellemeire. Sőt, mivel a társadalom szerveződése vérségi-nemzetségi mintát követ — vérszerződéssel fiktív, megegyezésen alapuló vérségi közösséget hoznak létre —, így az új szervezésű közösség legmagasabb szakrális képviselője egyedül a fejedelem lehet. Miért is a fejedelmi hatalmat védő és támogató, erősen misztifikált szellemősöket a közhit lényegében isteni szférába emelte; élő leszármazottaikat is — az ősök reinkarnálódásának hite alapján — karizmatikus hatalmúaknak tekintette, azaz megteremtődtek az istenkirályság (teokrácia vagy Róna-Tas András szerint őseinknél a tengrismus) létrejöttének feltételei. Az „istenek” tehát az élő, evilági hatalmasság (fejedelem) régen elhalt ősei, akik még megőrizték emberi vonásaikat a hagyományokban, maga pedig egyenes ági leszármazottja az „isteneknek”, tehát ténylegesen az evilági vérségi kapcsolatok misztifikált transzcendenciába emelése e hit valóságos alapja.

A szellemvilág rétegződése

E kultusz kialakulása a magyarság körében Álmos fejedelem idejében kezdődhetett, amire egyrészt a Turul-monda, másrészt az ő szakrális meggyilkolásának emléke utal. Géza fejedelemről is tudjuk, hogy jóllehet már keresztény volt, „az igaz Isten mellett hamis isteneknek is áldozott”, akik valószínűleg saját szellemősei voltak. Talán ugyanez a probléma — a saját ősöknek a keresztény égi hierarchiába való önkényes besorolása — lehetett az, amire Querfurti Brúnó céloz, amikor a Sarolta fejedelemasszony irányításával folyó térítésről azt írja, hogy „ez a pogánysággal megfertőzött vallás (cum paganismo polluta religio) megzavarosodott, és a lanyha és megfélemlített kereszténység rosszabb kezdett lenni a barbárságnál”. Egyébként Sarolta Theotmar püspöknél szereplő nevének (Beleknegini azaz Szépasszony) fogalomtartalma azt is

feltételezni engedi, hogy a fejedelem mellett feleségét is a transzcendenciába emelve tisztelheték.

Ha ezek előrebocsátását követően megnézzük, mit rejthet a „ritus paganorum”, nyilvánvalónak tűnik, hogy ennek is szervesen kell kapcsolódnia az ősök kultuszához.

Mint említettük, e nagy hatalmú szellemősök viselkedése ambivalens, tehát utódaik közösségét védik, segítik, oltalmazzák, de ha haragra gerjesztik őket, kegyetlen, bosszúálló szellemekké is válhatnak. Ilyenkor bármi áron meg kellett engesztelni őket. (Bulcsu vezér például az ellenség által lekaszabolt unokaöccse fejéért, hogy azt tisztos temetésben részesíthesse, s így megengesztelhesse, a Cambraiig összeharcsolt egész hadizsákmányát és összes foglyát felajánlotta.)

Halotti szokások

A pogány rítusok emlékei a halotti szokásokban éltek legtovább, amelyeknek igen sok, már elhalványult értelmű töredéke utal az egykori hitvilágra, mint például a halott melletti virrasztás, hangos elsiratás „arcukat és hajukat tépve”, „vérüket kiserkentve”, a halott hazakívánczó lelkének megtévesztésére és a sírhoz kötésére végzett cselekmények, a halotti áldozatok (gazdag — evilági élvezeteit a túlvilágon is szolgáló — sírmellékletek adása, kedvenc hatásának vele temetése stb.), bosszúeskü az erőszakos halállal haltak fölött (amire a sírokban lelt félbevágott kutyatetemek utalnak).

Úgy vélték, a halott szelleme a temetés után bárhol tanyát verhet, ezért voltak, akik „pogány szokás szerint” kutak mellett áldoztak, vagy fákhoz, forrásokhoz és kövekhez ajándékokat vittek. A „fűben, fában rejlő orvosságot” a bennük élő szellemek bajelhárító erejével magyarázták. E hit megjelenési formái a fétisizmus, az idolkok, amulettek, talizmánok stb. kultusza, mind annak föltételezésére épül, hogy a szellemek beleigézhető bizonyos — természetes vagy ember készítette — tárgyakba, ezáltal a tárgy tulajdonosának hatalmába kerülve őt szolgálják. Honfoglalás kori temetőinkből amulettek, bajelhárítók tömege került elő. Az ebersbergi évkönyv pedig a magyaroknak oltalmat nyújtó „mellészekről” beszél. Mint láttuk, a krónika „bálványokat” és „pogány bálványozást” emleget, s „Attila kardjának” még a 11. század második felében is bűvös erőt tulajdonítottak.

Totemek és totem mondák

A szellemek azonban nemcsak élettelen dolgokban (a növényeket is ilyennek tekintették mozgásképtelenségük miatt), hanem élőlényekben is lakhatnak, ez a magyarázata az ún. totemisztikus hiedelmeknek. Azt az állatot, amelyről feltételezték, hogy az ős lelke benne tanyát vert, szerfelett nagy tisztelettel vették körül, tabu alá helyezték, csak ünnepélyes alkalmakkor, mitikus cselekedetek sorát bemutatva vadászták, tilos volt nevének kiejtése is. Bizonyos jellegzetes darabkáit (a gyors nyúl lábcsonkját, a sas szárnytollát, a vadkan agyaráit stb.) amulettként, sikert hozó ongunként viselték. A táltos felszerelése is ezekkel a pars pro toto értékű csontocskákkal, szőr- és pikkelysomókkal, tollakkal van teleaggatva. E gondolatkörbe tartoznak az ún. totemisztikus mon-

dák is. Mivel kezdetleges fokon — a „névre” még nincs kialakult fogalom — a név nem jelképe az embernek, a léleknek, hanem tökéletesen azonos vele. Gyakran előfordult, hogy valakit egy-egy állatról neveztek el. Amikor azután erről a személyről halála után meséltek, a róla szóló „mítoszokban” olyan mértékben gyarapodtak a neve sugallta külső és belső ismérvek, amilyen mértékben megcsappantak a személyiségről alkotott emlékkép jellemző, differenciáló vonásai: a históriában inadekvát asszociáció révén keveredik a „hős” és „neve” fogalomtartalma. (Például a turul száll, de asszonnal közösül). Vagyis ezekben az esetekben is ténylegesen a nemzetség őseinek szellemeiről van szó.

Halotti áldozatok

A halott temetőbeli elhelyezése nagycsaládi keretekben történt, sírja egyben társadalmi rangját is tükrözte. A halál utáni áldozatok két nagy csoportba sorolhatók: egyrészt a nemzeti javakból a halottnak is kiadták a részét, másrészt az esetleg haragra gerjelt őst engesztelték ki. A Szentgallent feldúló kalandozók például victima (áldozati barom) elfogyasztása után bortól nekihevülve „mindnyájan elkezdtek rettenetesen kiáltozni isteneikhez”. Igaz, csaták során is „szörnyűséges és ördögi huj, huj” kiáltozással kérték őseik segítségét. Sikeres harci cselekmények után — úgy tűnik — mindig áldomást tartottak. Vatáék lóáldozata, melynek során az áldozati ló egy részét el is fogyasztották, nyilván engesztelő áldozat lehetett, hogy megkövessék őseiket korábbi „hütlenségükért”. A családi eseményekkel — születés, házasság, halál — kapcsolatos népi szertartásaink alaprétege is közös, valamennyi mélyén a család őseinek szentelt áldozat áll. Kritikus esetben, ha az egész közösség rossz sorsának jóra fordítása volt a tét, visszatértek az emberáldozathoz is, amint ezt Álmos fejedelem története példázza.

A lélek és szellem táplálása

Rokon népeink hite szerint a világfán felfelé haladó hős útját elálló szellemek így fenyegetik őt: „Azt esszük, amit ehettünk, embervért! Azt isszuk, amit ihattunk, embervért!” Archaikus népi imádságainkban a betegség(et okozó szellem) elmondja, hogy megy valakinek „piros vérit szívni, szüvit, máját szaggatni”. Őseink gyászuk jeléül megvagdosták arcukat, „vérrel gyásztak” (azaz saját vérükkel kínálták meg a holt lelkét). Ezt tette Szent László is a mogyoródi ütközetet követően, de ezt várták el a magyarok még Mátyás király özvegyétől is.

Lényegében a vérszerződés is erre a hitre vezethető vissza. A szerződő felek egymás vérének ivásakor saját lelkükkel és a bennük tanyázó segítő szellemeikkel ízleltetik meg a másik fél véret, hogy azok felismerjék „rokonukat”, és meg tudják különböztetni ellenségeiktől. Hasonló magyarázata van az ellenség vére ivásának, szíve, mája „gyógyszerként” való fogyasztásának, azaz itt valójában megtevesztő célú cselekményről van szó, a legyilkolt ellenség szellemével hitetik el, hogy ők „rokonok”, nem ellenségek.

Az áldozatok körébe lenne sorolható az a rítus is, amikor nem a saját szellemőseikkel, hanem idegen szellemekkel kötnek szer-

ződést. Erre legszebb példa a Szvatopluk morva vezér szellemével ütött vásár, amely során elvileg ő lemondott egy — az öröksének, számára áldozatul átadott — fehér lóért (a fehér a halottak deklaratív színe) az országáról, melyet ősfoglalóként birtokolt.

Evilág és túlvilág kapcsolata

A halott szelleme bizonyos idő elteltével vándorútra, a „regös nagy útra” indul — hitük szerint —, hogy átkerüljön a szellemek birodalmába. A honfoglalók világképét is a geocentrizmus jellemezte: a mindenség közepén a lapos földkorong található, amelyre szilárd félgömbök alakjában borul a hét égbolt. Ezeket az ún. világfa (égig érő fa) töri át, amelynek minden ágára külön világ települt, lombjai körül mozog a Nap és a Hold, gyökerei pedig a kígyók, békák, gyíkok világába nyúlnak le. Ezekben az égi világokban — ám bármelyikből visszaigézhetően — vándorolnak az ősök, emberöltőnként egy-egy távolabbi égbe jutva, mígnem elérkezik újjászületésük, reinkarnációjuk ideje.

A táltos alakja

Ebbe a világképbe kapcsolódnak azok a rítusok, amelyek végrehajtása különleges képességeket igényel, közönséges ember csak hírért hallja a „tetejetlen fának”, de látni nem láthatja. Az lelheti csak meg, aki fölösleges csonttal született, és hét- vagy kilencéves koráig nem vett a szájába tejen kívül más ételt. Ez az ember pedig a táltos (sámán), aki születésétől e foglalkozásra rendeltetett. Kiválasztása után huzamosabb ideig „elrejtezik” (alszik). Ezalatt a szellemek elragadják, feldarabolják őt, megszámlálják csontjait, megízlelik egy-egy darabkáját, vérét, majd újból összerakják, s már a sámántudománnyal ébred. Ezentúl a vérét megízlelő szellemek szolgálják.

Avatásakor az új táltost bemutatják a szellemeknek úgy, hogy a világfát jelképező sámánfára — amely elkövetkező életében fontos segédeszköze lesz — rituálisan felmászik, s a segítségére érkező szellemeket egy leölt állat meleg vérével itatja meg vagy úgy, hogy ő maga iszik, vagy úgy, hogy befröcskölik őt e vérrel. Ilyen sámánfák lehettek az 1061. évi pogánylázadás kapcsán említett „faemelvények” is.

Egyedül a táltos lelke képes hosszabb időre úgy távozni a testből (révülései során), vagy több szellemet is táplálni junhájában úgy, hogy az közben nem károsodik. Rokon népeinknél ezért is nevezik a sámánt „élő bálványos embernek”.

A sámán szerepe

A táltos egész mágikus működési körét az a hiedelem határozza meg, hogy a szellemek meghatározott formulák betartásával, bizonyos szövegek elmondásával cselekvésre bírhatók. Révülését követően szellemkapcsolatai segítségével tanácsokat ad vitás ügyek elintézéséhez, megfejt az álmokat, közvetít az élők és holtak között. Gyógyít: ráolvasással elűzheti a rontót vagy visszahozza az eszméletvesztéses betegeket elkóborolt lelkét. Az „incantatio” azonban nemcsak a gyógyítás, hanem a rontás eszköze is lehetett. Ilyen szövegekre utalhat a krónikás azt állítva, hogy a pogány vének az említett magas emelvényeken „ocsmány dalokat” énekeltek a hit ellen a lázadóknak.

A táltos működési körlete az a vérségi közösség, amelyben él, ezért a táltosok örökös viszálykodásban élnek, vetélkednek egymással: leggyakrabban állatalakban (bika, csődör képében) küzdenek egymással. Ilyen szakrális birkózás lehetett a krónikák forrását képező hősénekekben: Botond mondájában vagy Szent László és a leányrabló kun históriájában.

Meg kell jegyeznünk, hogy a szellemek más emberekben is tanyát verhetnek. Az ilyen ember „megszállott” lett, nem viselkedett normálisan. Érthető tehát, hogy kalandozó eleink — bizonyoság rá a szentgalleni Heribald barát esete — tiszteletben tartották a hibbantakat.

„Tűzimádó” magyarok

Mivel a táltosok egész működése valamilyen módon kapcsolatos a tűzzel, akár révülnek, akár tűz (vagy füst) segítségével tisztító eljárásokat végeznek, akár áldozatot mutatnak be, akár a halotti lelket próbálják ongunba igézni (mint a szentgalleni példa mutatja), könnyen magyarázható, hogy a mohamedán források miért írják a magyarokról azt, hogy „tűzimádók”.

Természetesen a honfoglalás idején már nem valamennyi feladatot végezte ugyanaz a táltos, hanem bizonyos szakosodás következhetett be működésükben. Vata fia, Javas — a krónikák szerint — táltosokkal, kuruzslókkal, jósokkal vette körül magát. Ehhez a körhöz csatlakozott a hősénekeket a hős beléjük költözött szelleme által egyes szám első személyben előadó regösök csoportja is.

A reinkarnáció

Arról is szólnunk kell, hogy amikor a szellem megjárta már mind a hét eget, s elérkezett újjászületésének ideje, visszatért e világra, s beleköltözött valamilyen élőlénybe (totembe), várva, hogy a nemzetséghez tartozó nők egyike teherbe essék. Ekkor beleköltözve az embrióba ismét megszülethetett. Szüléskor a férj valamelyik őse reinkarnálódik — hitték —, de az ősökkel az asszony jut érintkezésbe, ő lesz részese a túlvilág erőinek. Ezért veszi körül egyrészt igen nagy tisztelet, másrészt babonás félelem a várandóst, a szülő nőt vagy a gyermekágyasokat.

Egy ilyen hiedelemrendszerben érthető, hogy minden férfi elsődleges törekvése az volt, hogy minél több fiú utóda legyen, akik halála után áldoznak szellemének, így túlvilági jólétét szolgálják majd. Mivel az asszonyokat ez idő tájt már vásárolták, a szegényebbeknek nem maradt más választása, mint az asszonyrablás. Ez a tény motiválta a kalandozások során, de Aba uralkodása idején is a fogolyejtéseket, ez ellen lép fel Szent István is. Tehát nem parázna szándékból, vagy kéjvágyuk kielégítésére — amint ezt kortárs írók feltételezik — fogták el a szülőképes korú nőket, hanem hogy a zsákmányból feleséget nyerve családot alapíthassanak, így lehetőséget teremtsenek őseiknek az újjászületésre, önmaguknak pedig jövőendő túlvilági jó sorsukat biztosítsák. Azt tartották a legszerencsétlenebb emberek, akinek nincsenek gyermekei.

A reinkarnációval a szellem, immár az új testben ismét lélekké válik, ezzel a lélek-szellem-lélek körforgásban egy új ciklus kezdődik a családi lélekújulás (pontatlan terminussal: lélekvándorlás) hite szerint.

A pogány tradíció elavulása

Az egész hiedelemrendszer vezérfonala tehát az ősök szellemének kultusza. Ez cseng vissza — a bevezetőben már vázolt — lázadó pogányok követeléseiből is. A hiedelmek konkrét megjelenési formái (animizmus, fétisizmus, idolkultusz, totemizmus, szamanizmus stb.) regisztrálhatóságuk korában már összekeveredve, de együtt fordultak elő, nem zárják ki, nem helyettesítik, hanem kiegészítik egymást. Egyes szokások, szertartások (például véráldozat) humánusabbakká váltak ugyan, de nem az alaphiedelmek lényeges változása, csupán bővülése révén.

A táltos mint a közösség szószólója

Amíg e rendszerben a fejedelem végül „istenkirállyá” válik, a táltos tevékenységi területe a szűkebb értelemben vett (valódi) vérségi közösség marad annak lassan háttérbe szoruló szellemős kultuszával. Vagyis amíg a fejedelem szakralitása valóságos vagyoni helyzetének és társadalmi rangjának megfelelően teljességgel új dimenziókat nyerve individualizálódik, addig a táltos éppen az alávetésre ítélt közösségek szószólója, képviselője marad. (Néphitünk szerint is a táltos mindig a szegény emberek szolgálatában áll.)

Mivel ez a vallás szigorúan vérségi-nemzetségi alapokon szerveződik, magától értetődően nem misszionáló és nem befogadó jellegű, ugyanakkor nagyfokú vallási türelem jellemzi. Zárt rendszerén valójában már az istenkirályság intézménye rést üt, ám ezt még a vérségi közösségek rituális összekapcsolása, „vérint való testvérisége” (vérszerződés) leplezi. A bomlás azonban megállíthatatlan két okból is. Egyrészt: Gardízi feljegyzéséből tudjuk, hogy a magyarság körében már a 9. században a leány megvásárlásával kötik a házasságot. Az elszegényedettek így nyilván rabolni kényszerültek asszonyaikat. Ezek a frátia-szervezetten kívüli menyecskék — mivel nem a vérségi közösségből származtak — nem vehettek részt a nemzetség vallási szertartásain, viszont gyakorolhatták (ha nem is nyilvánosan) saját vallásukat, s némileg érvényesíthették azt gyermekeik (főként a leányok) nevelésében. A keresztény anyák így nyilvánvalóan a kereszténység iránti fogékonyságot olthatták utódaikba. Másrészt: a társadalmi tagozódás rendszerében az a képtelen helyzet állt elő, hogy a legrangosabbak, leggazdagabbak váltak felelőssé a közösség sorsának alakulásáért, s ezért gyakran az életükkel kellett fizetniük (szakrális királygyilkosság), ami mindenképp arra ösztönözte a vezető réteget, hogy feladva pogány hitvilágát, az ezzel együtt járó gazdasági terheket és nyomasztó társadalmi felelősséget, valamely világvalláshoz csatlakozzék. Így az isteni atyafiságú uralkodót felváltja majd az Isten által kiválasztott uralkodó, s a társadalomért vállalt felelősséget alig teljesíthető etikai normák állításával átháríthatják a közösségre, amelyet most már saját „bűneiért ostoroz” a legfelső hatalom (*flagellum Dei*).

A vallásváltás mint társadalmi kényszer

A társadalmi fejlettségnek ezen a szintjén jutott el a kazárság a zsidó vallás, a volgai bolgárság az iszlám felvételéig. Hasonló váltásra kényszerítette belső fejlődése a magyarságot is. Esetünkben

— mivel nyugatra sodródásunk következtében keresztény népek közösségei közé ékelődtünk — ez a világvallás csak a kereszténység lehetett. A honfoglalást követő másfél évszázados történetünk gyakorlatilag ennek jegyében zajlik, végét I. Bélának az ősi hit képviselőivel való radikális leszámolója fémjelzi (1061).

A Fekete-tenger északi partvidékén — legendája szerint — már András apostol térített a szkíták körében. Az 1. század végén pedig Krím-beli számkivetésében Kelemen pápa többezres létszámú keresztény közösséget pasztorált, felépítve 75 templomot is. Ha ezeket a legendás motívumokat nem is tekinthetjük teljes hitelűeknek, azt mégis igazolhatják, hogy már a legkorábbi időkben megindult a tengerparti kolóniákban a keresztény misszionálás. A Diocletianus-féle üldözés itt is számos vértanút követelt, és a Nikaiai zsinaton már ott találjuk a kimmeriai Boszporosz püspökét is. Ha tehát a magyarok már ekkor a sztyeppén vándoroltak, kapcsolatba kerülhettek keresztényekkel is.

Ha eleink betagozódtak a hun birodalomba, és a Muagerisz személynév (Malalas) valóban népvétet takar, együtt „tanulhatták a zsoldárokat” — Szent Jeromos szavaival élve — „észak farkasai” az 4-6. században. Ha az onogur bolgárok néprésze, szövetségese vagy alattvalói voltak — Koszmasz Indikopleusztész és Niképh orosz pátriárka szerint — Hérakleitosz császár idején eljutott hozzájuk is a keleti misszió. Ha a 8. században valóban a Kaukázus előterében és a Kubán-folyó vidékén voltak szállásaik (ebben jó ideje kételkedik történetírásunk, lehetőségét újólag Róna-Tas András vetette fel), a doroszi metropolita alá rendelt püspökségek valamelyikének (az onogur, a hun, a káliz, a tamatrchai vagy az itili?) hatókörébe kerülhettek.

A megfogalmazásból is kitetszik, hogy óriási a bizonytalanság. Úgy gondolom, ha a magyarságot el is érte egy-egy térítőcsoport, e néhány lelkes misszionárius erőfeszítései bizonynyal megtörték a vérségi szemléletű és ezért e világhoz roppant mód kötődő pogány hiedelmek rendszerén. Hasonló olvasható ki Konstantin-Cirill legendájából is, akire 861 körül a Krímben imádsága közben „farkasként üvöltő magyarok” törtek, de a szent szavára megháshoztak (ám meg nem tértek). A Metód-legenda egy epizódja elbeszéli, hogy a Duna tájékára érkezve egy magyar „király” látni kívánta a szentet, akit, miután megjelent nála, tiszteletteljesen fogadott, majd megajándékozva arra kérte, emlékezzék meg róla imáiban. Ez a találkozás közvetlenül Metód halála (885) előtt történhetett valahol a Kárpát-medencei Duna-szakaszon. A kalandozó vezér lehetett akár keresztény is, valószínűbb azonban, hogy csak a terület ősbirtokos szellemével transzcendentális kapcsolatot tartó személy jóindulatának megnyerésére törekedett.

A 10. század folyamán kalandozó magyarokat állítólag Szent Wicbertus próbálta téríteni; talán megkísérelte néhány elfogott pap is, de az első jelentősebb eredményeket a bizánci egyház érte

el körükben. A bazileosz vendégbarátaivá fogadott magyar vezéreket — Bulcsut, Tormást és Gyulát —, akik meg is keresztelkedtek hatalmas ajándékokat nyerve. Tormás további sorsáról semmit nem tudunk, Bulcsufittyet hányva kereszténységére tovább pusztította a keresztényeket, ám Gyula magával hozta szálásterületére a jámbor életű Hierotheosz szerzetest, akit Theophülaktosz pátriárka „Turkia püspökévé szentelt”, nem kalandozott többé bizánci területeken, sőt társai keresztény foglyait is kiváltotta. A térítés igen lassan haladt, némi eredménye csak akkor jelentkezett, amikor Gyula leánya, Sarolta Géza fejedelem hitvese lett.

Pannóniai előzmények

Az avarokat leverő frankok Pannóniát egyházaik között is felosztották: a Duna-Dráva-Rába köze a salzburgi érsekség joghatósága alá került, a Rábától nyugatra fekvő területek a passzai püspökök uralták, míg a Drávától délre az aquileiai pátriárka fennhatósága érvényesült. Alapvetően megváltozott azonban a helyzet, amikor a képrombolások, az egyházi állam létrejötte, majd a bolgárok térítése kapcsán a pápaság és Bizánc között kiéleződött és az utóbbi javára eldőlni látszott a küzdelem. A pápaság ekkor a késő római kori állapotok visszaállítását kísérelte meg Illyricum területén (amelybe hajdan Dalmatia, Pannonia és Moesia is betago­lódott). A terv végrehajtása érdekében a morva területek térítésében ekkor már jelentős eredményeket felmutató görög testvérpárt, Konstantint és Metódot a pápa magához rendelte. Meggyőződve Róma iránti lojalitásukról Metódot felszentelése után az apostoli alapítású sirmiumi (ma: Sremska Mitrovica, YU) püspökségbe helyezte (Konstantin közben szerzetbe lépve felvette a Cirill nevet, de hamarosan meghalt), majd pedig Pannónia érsekévé tette, s a megrökönyödött német papság minden tiltakozása ellenére kiállt a „Szent Andronikosz székébe helyezett” új érsek mellett. Metódek feladata Pannóniának közvetlen pápai jurisdic­tio alatti megőrzése lett volna. Ez végül is a magyar honfoglalás miatt meghiúsult, bár IX. János pápa még legátusokat küldött Morvaországba, hogy egy érsekségre és azon belül három püspökségre osszák fel azt (900 előtt).

Cirill és Metód

Keresztények

a 10. századi Kárpát-medencében

A magyarok nem sokat törődtek az alávett népesség vallásával, hitéletét nem gátolták, de az egyházi hierarchiát, mint hatalmukat veszélyeztető tényezőt nem tűrhették el. Az egyházi szervezet összeomlott ugyan, de a honfoglalás pillanatától a magyarság keresztény népességgel élt együtt. A 10. század kalandozásai tovább módosították az ideológiai helyzetképet. A behurcolt rab­szolgák (jelentős hányadukban szülőképes korú nők, akik itt váltak anyákká) Piligrim passzai püspök szerint a század harmadik harmadára többen voltak, mint maguk a magyarok, szintén keresztények voltak. Amikor tehát elérkezett belső társadalmi kényszerből a vallásváltás ideje, az ország lakosságának nem kis hányada keresztény volt, vagy anyái révén voltak ismeretei a kereszténységet illetően. Nem lehet véletlen, hogy a keresztény hit-

élet magyar szókinccse szláv és török eredetű vagy ezekből származtatható tükörfordítások.

Birodalmi tervek és a magyar egyház

A bizánci egyház — mint láttuk — már a 940-es években megkísérelte joghatósága alá vonni „Turkia” területét. A római rítusú egyház ehhez képest jócskán elkésett, és ekkor is elsősorban császári indíttatású volt a térítés.

Az Ottók uralma

A *renovatio imperii Romanorum* programja tételesen ugyan csak III. Ottó uralma idején fogalmazódik meg, de maga a törekvés nyilvánvalóan jelentkezik az Ottók uralmának teljes folyamatában. Már I. Ottó Nagy Károly örökösének tekinti magát, alattvalóitól (elsősorban az általa beültetett főpapoktól) a feltétlen politikai és katonai támogatást várja el, a császári méltóság megszerzése érdekében kinyújtja kezét az itáliai koronáért, katonáival koronázása előtt évekkal Imperator Augustusként ünnepelteti magát, írástudó híveivel (Liudprand, Hroswita) megörökítteti caesari tetteit, fiának a bizánci baszileosz családjából szerez feleséget stb. Szentül meg van győződve, hogy neki kell beteljesítenie a dánieli jóvendölést, az antik birodalom feltámasztását, amelyben Isten egyháza világuralmat nyer. Magyarokkal kapcsolatos elképzelései először 963-ban körvonalazódnak, amikor elfogattja a pápa által a magyarok térítésére felszentelt Zacheus püspököt Capuában, és később is megakadályozza, hogy hazánkba jöjjen. A Szentszék elképzeléseivel szemben a birodalmi egyház kiterjesztésének tervét részesítette előnyben. Váczy Péter bizonyosan a lényegre tapintott, amikor megállapította, hogy a szentgalleni Prunwart szerzetest, akit térítőpüspökké szenteltek, I. Ottó küldte hozzánk, ahol is később „sok magyart megtérített királyukkal együtt”. Az is valószínű, hogy elsősorban Sarolta, a fejedelemasszony pártfogását nyerte el, aki ekkor már kb. fél évtizede Géza felesége volt. (Szent István ugyanis Mályusz Elemér precíz számításai szerint 969-ben született.)

A két császár szövetségének harapófogójába került Gézához I. Ottó 972 nyarán küldte el követét, Brúnó verduni püspököt, hogy egyezséget kössenek. A delegáció sikerrel járhatott, ugyanis két évvel később Piligrim passauai püspök — aki időközben önös érdekből megakadályozta Szent Wolfgang magyarországi misszióját — erre a szövetségre hivatkozva jelenti a pápának, hogy szellemében ötezer nemesebb magyart megtérített, s ha öszentsége felújítaná egyházmegyéje ókori státusát, azaz a laureacumi (lorchi) érsekséget Pannonia és Morávia egészére szóló jogkörrel, a magyarok egész nációnak megtérése mellett a szlávok más tartományai térítése is sikerrel kecsegtetne. A német főpapok között ismét megindult a versengés, hogy kinek az egyházmegyéje kebelezzék be a Kárpát-medencei területeket. Végül a Szentszék döntött.

Szent Adalbert és a magyar térítés

Szent Adalbert prágai püspök szerepét, aki 994 körül időzött hazánkban, a magyar térítésben számos forrásunk és történetírónk kiemelten kezeli, pedig saját tanítványa és kortárs élet-

írója szerint a pogányokra a „hitnek csak holmi árnyékát” tudta csupán rávetíteni. Futólagos itteni tartózkodása sem engedi messzemenő következtetések levonását, bár kétségtelenül szerepe lehetett a Szentszék szándékának közvetítésében. Kultuszának egykorú favorizálása épülhetett e személyes kapcsolatra, másrészt a pogányok térítésében elszenvedett mártíriumának tényére.

Az az ideológiai váltás, amely az előkelők számára a nemzeti-egyi vagyoni kisajátítását, a szállásterületek egyéni birtokká, a szolgarendűek saját munkaerővé tételét tette lehetővé, és megnyitotta az utat a szegény szabadok alávetéséhez is, nyilvánvalóan felső kezdeményezésre és szervezésben folyhatott le. Géza véres kézzel nyomta el az ellenállókat, később „ispánok vezették a népet a keresztiségre”, de sikerében az is közrejátszhatott, hogy a keresztény tanítások a társadalom számára már nem voltak teljességgel ismeretlenek, sőt ekkor már (főként a szolgarendűek körében) elég magas lehetett a keresztények száma ahhoz, hogy a hatalmi elképzelések „alsó bázisát” képezhessék.

István király felesége révén látszólag a német-római császár elkötelezettje, Pilgrim szerint német térítők csapata munkálkodik a magyarok krisztianizációján, amikor a császár barátai és elkötelezettjei ülnek a pápai székben, akiknek a birodalmi eszmét illelőnek támogatni, a magyar fejedelem a Szentszéktől kér és nyer koronát, egyházi szervezetének élére érseket állítanak Esztergom székhellyel azon a Duna-balparti területen, ahol korábban Metód suffraganeus püspöksége működött, és elnyeri az uralkodó a pápától az apostoli címet — Harvik szerint —, ami, ha közvetve is, annak a kinyilatkoztatása, hogy az egykori pannóniai érsekségek közül a pápaság az apostoli alapítású Sirmium jogait örökíti tovább a hazai egyházra.

A hagyomány szerint a sirmiumi püspökséget Szent Pál alapította, s annak élére azt az Andronikoszt állította, akiről szláv nyelvű életrata így emlékezik meg: „A szent apostol, Andronikosz, a hetven kiválasztott tanítvány (Lk 10,1-20) körébe tartozik; Krisztushoz korábban csatlakozott, mint Szent Pál apostol, akinek történetesen rokona volt, ahogyan erről Pál apostol tanúbizonyságot tesz a Rómaiakhoz írott levelében mondván: Köszöntések csókkal rokonaimat és fogolytársaimat, Andronikoszt és Juniát, akiket az apostolok körében nagyra becsülnék, s akik Krisztusban előbb hittek, mint én (Róm 16,7). Szent Andronikosz Pannónia püspöke volt, de nem valamely város vagy ország igehirdetője és tanítója volt ő, hanem az egész világot tanította; különféle országokba utazott, mindenütt Krisztus nevét hirdetve és az ördög cselszövéseit legyőzve, (...) számos bálványszentélyt lerombolt, és ezek helyébe keresztény templomokat emelt, kiűzve mindenütt a tisztátalan lelkeket az emberekből, és a betegeteket, nyavalyásokat gyógyítva.” Azt is elmondja róla, hogy vértanúságot szenvedett. Konstantin-Cirill és Metód nyilván ismerte e legendát, hiszen

egyrészt különös tiszteletben részesítették Pált, „a nemzetek apostolát”, másrészt Metódot a pápa „Szent Andronikosz székébe” ültette, tehát a hagyomány folyamatosnak vagy legalábbis felelevenítettnek tűnik. De tudhatta-e ezt az államalapítás korában élt nemzedék is?

Szent Gellért *Deliberatiójában* idézi Pál római leveléből azt a verset, amelyben az apostol illiriai térítéséről beszél (Róm 15,19), de nála a vulgáta „usque ad Illyricum” helyett „usque in Illyricum” szerepel, ami annak nyomatékosítása lehet, hogy szerinte Pál az egész Illyricumban hirdette az igét. Egy másik műve előszavában viszont azt mondja: „... a könyvek csaknem teljes hiányában engem — akit Pannóniának a besenyők határaival érintkező végvidékeire, pogányok közé, akiknek a vértanúk ideje előtt soha Isten dicsőséges igéjét nem hirdették, ugyanazon tartomány legkeresztényebb királya, István, püspökké nevezett ki — szent és együgyű férfiak szólítottak fel, hogy az apostoli levelekben és az evangéliumokban való épülés, és az új egyház előrehaladásának okából írjak, hogy az ünnepnapokat ne töltsék az isteni ige nyeresége és fényeskedése nélkül.” Gellért tehát tudta, hogy az ő egyházmegyéjében nem, de ebből következően a szomszédos területen „a vértanúk ideje előtt”, azaz az apostolok idejében hirdették „Isten dicsőséges igéjét”. Vagyis tisztában lehetett azzal, hogy milyen hiedelmek éltek a saját kora görög és szláv egyházaiban Pál és Andronikosz működésével kapcsolatosan.

Ugyancsak Gellért fakad ki egy helyen: „Egyeseknek ugyanis, ha jól értelmezem, az a szándékuk, miszerint Metód híveinek segítségével az egyház ereje és tekintélye minálunk az eretnekek kénye-kedve szerint végül teljesen meggyengüljön” (*Delib.*). Tehát kortárs jelenségről beszél, nem azt állítja, hogy Metód hívei az eretnekek, de valamilyen közvetett módon (nyelv?) közrejátszanak az eretnekség (a Balkánról hazánkba is beszivárgó bogumilizmus) elterjedésében.

Azt hiszem, nem túlzás tehát azt állítani, hogy a Szentszék politikájában nem az éppen uralkodó pápa származása vagy személyes kapcsolatai voltak a meghatározóak. A magyarországi egyház apostoli jellegének hangsúlyozása egyrészt azt sugallta, hogy a Szent Pál és Szent Andronikosz által alapított püspökség jogutóda, másrészt azt is fémjelozte, hogy a Szentszéknek a 8-9. században jól kidolgozott hatalmi elképzelései és tervei felelevenítésével kapta meg azt a lehetőséget, hogy egyedül a pápai *jurisdictio* alá rendelve kivédhesse mind Bizánc, mind a Német-római Császárság egyházi alávétési törekvéseit.

Amikor 1000 karácsonján Istvánt keresztény királlyá koronázták, egy ezredév Kárpát-medencei egyházi törekvései véglegesültek, s ekkor vette kezdetét a keresztény Magyarország, amely mára már ugyancsak ezer esztendő múltat vallhat magáénak.

A keresztény királyság megalapítása

ENGEL PÁL

1938-ban született Budapesten. 1961-ben szerzett diplomát az ELTE történelem és könyvtár szakán. 1982-ig könyvtárosként dolgozott, majd az MTA Történettudományi Intézetében történészként, ahol jelenleg a középkori osztály vezetője. 1995-ben az MTA levelező tagjává választotta.

Géza politikája

A magyar kalandozások idején a keresztény civilizáció, még ha a legtágabban értjük is, nem terjedt tovább az Elbánál és az Al-Dunánál. Ezekon túl barbár népek földje következett, amelyek hitükre nézve pogányok voltak, és nem volt stabil politikai szervezetük. Az ezredév körüli évtizedek legfontosabb és legmeglepőbb fejleménye volt, hogy a keresztény Eruópa hirtelen kitágult. A skandináv népek és a magyarok egymástól függetlenül, de csaknem egyidőben léptek arra az útra, hogy barbár népből keresztény mintára országokká szerveződjenek. A 11. század közepére a mai Európa legnagyobb része mind vallási, mind politikai tekintetben már a keresztény közösség része volt.

Magyarországon a folyamat Géza (972-997) fejedelemsége alatt kezdődött, és a befejezése fia, István (997-1038) műve volt. Géza a fejedelmi hatalom megszilárdítására törekedett, ezért minden szomszédjával békét kötött, kiváltképp a Német-római Császársággal. Már 973 húsvétján követséget küldött Quedlinburgba I. Ottó császárhoz, és lemondott azokról a bajor és morva területekről, amelyeket addig a magyarok tartottak megszállva. Később ugyan összeütközésbe került Ottó unokaöccsével, II. Henrik bajor herceggel, de 996-ban kibékült ennek fiával, a későbbi II. Henrik császárral fiát, Vajkot összeházasítva ennek nővérével, Gizellával. Legkésőbb ekkor mondott le Bécsről és környékéről is, és azóta a legújabb korig — rövid megszakítással — a Morva és a Lajta képezte az ország nyugati határát.

Géza tette meg az első, döntő lépéseket a kereszténység felvételéhez is. Ottó, bizonyára Géza kérésére, már 972-ben a magyarok püspökévé szenteltette és hozzájuk küldte Brúnó (Brunward) szentgalleni szerzetest. Géza sokezer nemesebb magyarral együtt megkeresztelkedett, és megfogadta, hogy minden alattvalóját a keresztény hitre téríti. Ezt meg is tartotta, sokat tett is a szentségtelen szertartások eltörléséért és a lázadókat kemény kézzel verte le, de ő maga nem vált igazából kereszténnyé, sőt továbbra is hódolt ősei pogány szokásainak.

István uralkodása

Géza utóda 997-ben Vajk lett, aki megkeresztelése után az István nevet viselte. Uralkodásának első aktusa az Árpád-házi tartományok egyesítése volt. Ehhez az alkalmat idősebb rokona, Koppany fellépése szolgáltatta, aki a szeniorátusi elv alapján magának követelte a fejedelmi trónt, emellett — valószínűleg a levírátus pogány szokására hivatkozva — Géza özvegyének kezét is.

István megkoronázása

István 998-ban Veszprém mellett csatában legyőzte Koppányt, holttestét felnagyeltette, és darabjait hatalma szilárdságának jeléül Veszprém, Győr és Esztergom kapujára függesztette ki. A negyedik darabot nagybátyja, a pogánysággal kacérkodó Gyula kapta meg, mintegy tájékoztatásul, hogy uralma nem lesz hosszú életű. Nem is volt, országát, Erdélyt István már 1003-ban bekebelezte, és külön kormányzóra bízta. A gyula azonban kegyelmet kapott, és leszármazottait később a magyar előkelők sorában találjuk.

István uralma ettől fogva az Arpádok egész országára kiterjedt. Hatalmának legitimálása érdekében időközben megtette uralkodásának legdöntőbb, hatásában legmaradandóbb lépését: 1000 karácsonyán vagy 1001 újév napján Esztergomban ünnepélyesen királlyá koronáztatta magát. Uralkodását ettől az időponttól számította, és a magyarok királya (*rex Ungrorum*) címet vette fel.

István is folytatta apja politikáját, amennyiben jó viszonyra törekedett legerősebb szomszédaival. A bizánci II. Baszileioszt 1018-ban segítette a bolgárok legyőzésében, sógorával, II. Henrik (1002-24) császárral pedig barátságban élt. A száli dinasztia kihalásakor azonban örökösödési igénnyel lépett fel részét követelve fiának a bajor hercegségből, s emiatt háborúba sodródott az új császárral, II. Konráddal. Konrád 1030-ban Magyarországra nyomult, de vereséget szenvedett, és kénytelen volt Bécsről és környékéről lemondani.

Az igazi gondot a trónutódlás kérdése jelentette István számára, miután egyetlen fia, a szent életűnek mondott Imre 1031-ben vadászbaleset áldozata lett. A kézenfekvő örökös unokatestvére, Vazul lett volna, Géza Mihály nevű testvérenek fia, őt azonban a király nem látta alkalmasnak az uralkodásra. Helyette nőági unokaöccsét, Pétert jelölte ki utódául, az elűzött velencei fejedelem, Otto Orseolo fiát. Vazult megvakították, és három fia Lengyelországba menekült. István 1038. augusztus 15-én halt meg, mintegy hatvanéves korában, és Imre herceggel együtt az általa alapított székesfehérvári bazilikában helyezték örök nyugalomra.

Kereszténység és monarchia

Visszatekintve a 11. századra, annak leglátványosabb fejleményére a keresztény vallás és intézmények és az ezekre épülő keresztény monarchia meghonosítása volt. A kettő szorosan összefüggött. Szilárd királyi hatalom nélkül az új rend nem volt fenntartható, magát a királyt viszont épp a keresztény tanítás juttatta olyan tekintélyhez, amely magasan a pogány fejedelmek fölé emelte, és földi hatalmát megkérdőjelezhetetlenné tette. Az új, immár Isten kegyelméből gyakorolt hatalom nem csupán szilárdabb volt, mint elődje, hanem más jellegű is. A vallásból a keresztény király olyan tekintélyt származtathatott, amelyre elődei nem is gondolhattak, ezt azonban elsősorban a béke fenntartására és a keresztény hit megszilárdítására illett fordítania. A királyság ennélfogva szükségképpen olyan berendezkedést jelentett, amely sokban eltért a megszokottól. A dinasztia kollektív szakralitását,

amelyen a 10. századi berendezkedés vélhetőleg alapult, ekkor felváltotta a keresztény király egyedüli és megfellebbezhetetlen autoritása.

¹Ingruente namque bellorum tempestate, qua inter Theotonicos et Ungaros seditio maxima excreverat, DHA. I. 39.

Az új rendszer megalapításában Istvánt idegen lovagok támogatták, akik többnyire német földről érkeztek udvarába felesége, Gizella kíséretében. Az idegen segítség olyan jelentős volt, hogy a Koppány elleni ütközetben a kortársak éppenséggel németek és magyarok harcát látták.¹ A jövevények közül nevezetes volt egy testvérpár, Hont és Pázmány, akik a hagyomány szerint karddal övezték fel Istvánt a hadjárat előtt, továbbá a sváb Vecelin lovag, aki állítólag Koppányt megölte. Valamennyien fontos szerepet kaptak az ország kormányzásában, utódaik pedig a legelőkelőbb Árpád-kori nemesek közé számítottak. Mindamellet az idegenek befolyását nem szabad eltúloznunk. Kétségtelen, hogy István uralma elsősorban bennszülött előkelők támogatására épült, olyanokéra, akiket Gézának és neki sikerült a pártjukra állítaniuk. A számuk jelentős lehetett, mert a 13. századi magyar előkelők többsége, bizonyára joggal, olyanoktól származtatta magát, akik részt vettek a honfoglalásban és a 10. századi hadjáratokban. Legkiemelkedőbb képviselőjük Aba volt, akit István ahhoz is elég előkelőnek talált, hogy a nővérét hozzáadja.

Az ispánok és püspökök

Az ország vezetői, idegen és magyar urak egyaránt, az ispán címet viselték, amelyet az egész középkoron át a legtöbbször *comes*-nek fordítottak. A szó a délszláv *župan* szóból eredt, és eredetileg egy nemzetség fejét, illetve egy kerület (*župa*) előljáróját jelentette, Magyarországon pedig István korától azt a méltóságot, akit a király egy kerület vagy egy vár élére állított. A 11. századtól az ispánok voltak a királyság fő tisztségviselői. Összességükben az ispánok rendjét (*ordo comitum*) alkották, amelyet az *Intelmek* a püspökök mellett az uralkodó legfőbb támaszaként jelölt meg. Az egyházi és világi főméltóságok, azaz a püspökök és ispánok együttesen alkották a királyi tanácsot, amelynek hozzájárulására István maga is többször hivatkozott törvényeiben. Legtekintélyesebb tagja kezdettől fogva a királyi udvar élén álló nádorispán (*comes palatinus*, később röviden nádor illetve *palatinus*) volt, akinek méltóságát István idején Aba viselte.

Új erődítmény-rendszer

Az új királyi hatalom vadonatúj erődítmények során nyugodott. Noha Anonymus szerint a honfoglalók több tucat várat foglaltak el és építettek maguk, a régészet azt bizonyítja, hogy a 10. század utolsó negyede előtt nem léteztek ilyenek, és a legelsőket Géza és István emelték. Esztergom, Székesfehérvár és Veszprém, amelyeket királyi vagy királynéi székhelynek szántak, kőből épültek, néhol pedig egy-egy késői római castellum romjait vették használatba, de a 11-12. század szokásos királyi várai fa gerendavázás palánkvárak voltak, amelyeket földsánccal erősítettek meg, és erre később gyakran kőfalat húztak. Átlagosan 2-3 hektárnyi területet vettek körül, de például Sopron hatalmas vára, amely a római

Scarbantia romjaira épült és a legfőbb nyugati útvonal bejáratát őrizte, 8,7 hektár kiterjedésű volt.

A vármegye-rendszer kialakulása

Ezek a várak, amelyeket a 12. századig latinul *civitas*nak vagy *urbs*nak, majd később *castrum*nak neveztek, mind királyi kézben voltak, és a kormányzás helyi központjaiul szolgáltak. A legtöbb-höz, talán mindhez, kezdettől fogva egy-egy kerület (*parochia*, *provincia*) tartozott, amelyet a vár megyéjének azaz vármegyének neveztek. A szláv eredetű szó eredeti jelentése határ, ezért valószínű, hogy a megyéket kezdettől fogva jól definiált határok választották el. Ezért szolgálhattak az egyházszervezés alapjául is. A király 1009. évi oklevele szerint a veszprémi egyházmegye joghatósága négy várra (*civitas*) terjedt ki, amelyen biztosan a négy vár kerületét, azaz megyéjét kell értenünk.

A várak megyéikkel együtt kezdettől fogva az ispánokra voltak bízva. Ispán és vár kapcsolata olyan szoros volt, hogy számos vár első ispánjáról kapta a nevét. A legtöbb mai megye eredete azokra megy vissza, amelyeket István alapított, s még a határaik is nemegyszer változatlanul maradtak a 20. századig. Hont és Abauj megyéket, amelyek István kortársaitól, Hont duxtól és Abától kapták a nevüket, csak a trianoni béke vágta ketté, és a Magyarországnál maradt részek 1950-ig fennmaradtak közigazgatási egységként.

Az István által alapított várak és megyék száma mintegy 40-45 lehetett, de feltehető, hogy egy-egy ispán helyettesei útján több megyét igazgatott. Alig hihető, hogy Hont ispán hatalma egyedül a kicsiny Hont megyére terjedt volna ki, Abáról pedig még kevésbé tételezhető fel, hogy pusztán a saját megyéjét kormányozta volna. Forrásainkban az ispánok a püspökökkel egyenrangú hatalmi tényezőként jelennek meg, ezért azt kell hinnünk, hogy egy ispáni tartomány méretét tekintve nem sokban különbözhetett egy egyházmegyétől. Ez magyarázza, hogy az ispánokat nemegyszer fejedelem (*princeps* vagy *dux*) néven említik.

A csanádi püspökség megalapítása

Arról, hogy a királyság uralmi szervezete miképpen épült ki, Szent Gellért legendája tájékoztat, amely a csanádi püspökség alapítását beszéli el. Mint megtudjuk, Csanádon, amelyet akkor még Marosvárnak neveztek, korábban egy Ajtony nevű előkelő (*princeps*) kormányzott, akinek tartománya a Körösöktől az Al-Dunáig terjedt. Ajtony keresztény volt ugyan, de nem a római, hanem a bizánci rítust követte, székhelyén görög monostort alapított, és egyébként is „tökéletlen volt a keresztény vallásban, mivel hét feleséget tartott”.² Szilaj lovakból hatalmas ménesei voltak, temérdek marhája, emellett sok vitéze is, akiknek erejében bízva szembeszegült Istvánnal, és megvámolta a király sóját, amelyet Erdélyből a Maroson szállítottak le. A király ezért 1030 táján ellenségnek nyilvánította, és Csanád nevű vezérét küldte ellene, aki a legenda szerint még pogányként Ajtonytól pártolt hozzá, Anonymus szerint ellenben István unokaöccse (*nepos*) volt. Ajtony elesett a csa-

²SRH. II. 489.

³SRH II. 492.

⁴Az államalapítás korára máig alapvető Győrffy György monumentális monográfiája (*István király és műve*. Budapest, 1977), és a fenti összefoglalásban csak két ponton tértem el tőle. Az egyik a várszervezet kiépítése, amelyre nézve Bóna

István nemrég új kiadásban megjelent könyvének eredményeit vettem át. (*Az Árpádok korának várai*, Debrecen, 1998), a másik Ajtony jogállása, amelyben

különvéleményem alakult ki. *Rövidítések: DHA = Diplomata Hungariae antiquissima*. I. Ed. Georgius Győrffy. Budapestini, 1992. SHR = *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Ed. Emericus Szentpétery. II. Budapestini, 1938.

tában, és helyére Csanád került, mint a király és Ajtony házának *princeps-e*.³ Marosvárott, amelyet ezóta Csanádról neveztek, püspökség létesült, amelynek élére a király a bakonyi erdőségben remeteként élő olasz Gellértet hívta meg. Ajtony tartományából lett a csanádi egyház megyéje.

Ajtonyt a modern történetírásban többnyire az erdélyi Gyulához hasonló félfüggetlen fejedelemként ábrázolják, ez azonban alighanem téves. Személyéről, Koppánnyal és Gyulával ellentétben, mit sem tudnak a krónikák, ami arra mutat, hogy legyőzése a maga idejében nem számított kiemelkedő jelentőségű ügynek. Egyébként is nehezen képzelhető el, hogy István több évtizeden át eltúrte egy független fejedelem uralmát országa szívében. Ajtony valójában a pogány arisztokrácia képviselője lehetett, aki országát örökségképp kormányozta ugyan, de a király ispánjaként. Helyzetét tehát Abáéhoz hasonlónak képzelhetjük el, azzal a különbséggel, hogy ő nem volt képes úrrá lenni pogány habitusán, ezért eljött az idő, amikor le kellett váltani.

A korszak jelentősége egészben véve nehezen becsülhető túl. Az a társadalmi és politikai rend, amely ekkor kialakult, a 13. század folyamán széthullott ugyan, ezért sok tekintetben, ma is hiányosan ismerjük. István művének egésze azonban maradandó volt. Személyére századok múlva is úgy emlékeztek, mint minden jogok végső forrására, és nemcsak a nemesek vezették vissza kiváltságait az ő adományára, hanem minden más társadalmi réteg is. Jellemző erre, hogy 1437-ben az erdélyi parasztfelkelés vezetői azért küldtek követeket Budára, mert úgy hitték, megtekinthetik Szent Istvánnak ama oklevelét, amelyben szabadságaik vannak rögzítve. Az első király számos alkotása, mint a megyék és az egyházmegyék, ma is él. A legnagyobb horderejűnek mindamellett kétségkívül az a döntése bizonyult, hogy a kereszténység felvételek a római egyházhoz csatlakozott. Magyarország ennek folytán maradt máig latin írású és műveltségű ország, mindazokkal az alig számba vehető kulturális és politikai előnyökkel, amelyek ebből adódtak.⁴

A Szent Gellért- legenda és Szent István Intelmei

KRISTÓ GYULA

1939-ben született Oros-
házán. 1962 óta a szegedi
JATE-n tanít. 1978-ban ne-
vezték ki professzorrá. Ku-
tatási területe a középkori
magyar történelem és a
történeti segédtudományok
néhány ága. 1998-ban az
MTA levelező tagjává
választották.

**Az Intelmek és a
Gellért-legendák
keletkezése**

A címben foglalt két (illetve — mivel a *Szent Gellért-legendának* két, egymástól alaposan eltérő változata ismert — három) munka minden szempontból igencsak távol esik egymástól. Mindenekelőtt különbözik műfajuk. A *Szent Gellért-legendák* hagiográfiai alkotások, vagyis a szentté avatott személy (esetünkben Szent Gellért püspök) élettörténetét mondják el. Nem világi fogantatású életírásról (*vitáról*) van szó ez esetben, hanem olyan műről, amely elsősorban arra helyezi a hangsúlyt: milyen életmegnyilvánulások mutatják a majdan a szentség koszorúját kiérdemlő személy erre való alkalmasságát, illetve milyen, közreműködésével véghezvitt csodák nyomatékossítják ezt. Szent István *Intelmei* ezzel szemben egy, gazdag európai múltra visszatekintő műfajnak, az ún. uralkodói (vagy király-) tükörnek egyetlen magyarországi megfelelője, amelyben az uralkodó azt mondja el fiának (utódának), milyen elveket kell követnie, illetve megvalósítania országlása során. További különbség a két munka között keletkezésük eltérő időpontja. Bár egyiket sem tudjuk pontosan datálni, de Szent István *Intelmeinek* készülte viszonylag szűk időhatárok közé szorítható. Mivel Szent István fia, Szent Imre herceg nagy valószínűség szerint 1007-ben született, az 1010-es évek legvégén jutott abba a korba, amikor legkorábban eljuthatott tudatáig az oktató célzatú atyai szó. Ugyanakkor 1031-ben már meghalt, vagyis az *Intelmek* bizonyosan az 1020-as évek terméke. Ezzel szemben a két *Gellért-legendának* nem csupán létrejötte ideje kétséges, hanem — ezzel szoros kapcsolatban — egymáshoz való viszonyuk is vita tárgya. Számosan vannak a kutatók közül, akik a rövidebb terjedelme miatt kisebbnek mondott legendát tekintik korábbinak, és a 12. századra helyezik megszületését. A sokkal bőségesebb szövegű nagyobbik legenda jelen formájában biztosan nem korábbi a 14. század végénél, de alapos a gyanú, hogy ennek végső formába öntésénél nagyon korai, akár 11. századi szöveget (Gellért-ről szóló őslegendát, vagy a csanádi káptalanban készült feljegyzéseket) hasznosított összeállítója. Ebből következően azon szempontból is gyökeresen különbözik egymástól a két (három) kútfő, hogy míg az *Intelmek* teljes szövegében István-kori, azaz minden elemében a 11. század elejének hű tanúja, addig — főleg a nagyobbik *Szent Gellért-legenda* esetében legfeljebb csak sejthetjük, semmint biztosan tudjuk,

hogy mi származik a 11. századból (a kisebbik legendának viszont nincsenek olyan részei, amelyek a 11. századi eredet gyanújába foghatók).

Az *Intelmek* szerkezete

Jelen rövid írás természetesen nem vállalhatja magára a téma kimerítő bemutatását, meg kell elégednie e vonatkozásban egyetlen — bár általában és a kor viszonyai között is igen fontos — szempont felvillantásával: ez pedig az egyház helye, szerepe, magyarországi kiépülése. A két kútfő ebben az összefüggésben igen szerencsésen kiegészíti, illetve — mint látjuk — megerősíti egymást. Röviden szólva: az *Intelmek* az elméletet adja meg, a nagyobbik *Gellért-legendá* (a továbbiakban mindig csak e legendáról lesz szó) a gyakorlatot tükrözi. Szent István *Intelmei* — a király szájába adva a szót — tíz pontban foglalja össze mindazt a teoretikus fundamentumot, amire fia, Szent Imre majdani országglásának épülnie kell. E tíz pontból öt a hittet, annak tanaival és az egyházzal kapcsolatos. Az első három helyen a katolikus hit megőrzésének fontossága, az egyház helyzetének megszilárdulása és a főpapoknak kijáró tisztelet megadása áll, míg a kilencedik helyen az ima rendszerezése, a tizediken pedig a jóság, az irgalmasság és a többi erény gyakorlása szerepel. Ez az arány önmagában jelzi, hogy Szent István mekkora fontosságot tulajdonított a keresztény hitélet magyarországi meggyökerezésének és az ennek megvalósításában oroszánrész vállaló egyház munkálkodásának. Az *Intelmek* megírásának kulcsa, egyszersmind a konkrét magyarországi helyzet tömör jellemzése a második pontban található. Eszerint a kereszténységet, amely „más helyeken szinte ősinek számít, itt, a mi királyságunkban viszont, drága fiam, még ma is mint valami új keletű és zsendülőfélben levő tant hirdetik, s éppen ezért körültekintőbb és szemmel láthatóbb oltalmazókra is van szüksége, nehogy az a jó, amit az isteni kegy az ő mérhetetlen irgalma által nekünk, érdemteleneknek juttatott, a te tunyaságod, restséged és nemtörődömséged következtében elherdálódjék és kárba vesszen”.¹

¹Az *Intelmek* magyar szövegét Bollók János sajtó alatt levő új fordításában idézem.

Az *Intelmek* szövege nem hagy kétséget a tekintetben, hogy a keresztény hit magyarországi elterjesztéséért maga az uralkodó és a főpapok tehetik a legtöbbet. Az első pont világosan megfogalmazza ebben a király feladatát és felelősségét: „Mivel királyi méltóságra csakis hívők és a katolikus hittől áthatott személyek emelkedhetnek, ezért intelmeink között a szent hitet tesszük az első helyre. Elsősorban arra hívom fel a figyelmedet, azt tanácsolom és javaslom, sőt igyekezzek rábírní, drága fiam: ha azt akarod, hogy királyi koronádat megbecsülés övezze, olyan elővigyázatossággal és körültekintéssel óvd katolikus és apostoli hitedet, hogy példaképpül szolgálj mindazok számára, akiket Isten alattvalóiddá tett, és minden egyházi ember méltán nevezhessen téged a keresztény hitvallás igaz követőjének, mert ennek híján, jól jegyezd meg, sem kereszténynek, sem az egyház gyermekének nem fognak mondani. Akik ugyanis hamis hiten vannak vagy a hitüket nem teszik teljessé, és

**Az Intelmek a
főpapokról**

nem ékesítik fel cselekedetekkel, minthogy a hit tett nélkül halott (Jak 2,17), sem itt nem uralkodnak dicsőséggel, sem az örök királyságnak és koronának nem lesznek részesei. Ha viszont a hit pajzsát megőrzöd, birtokában leszel az örök élet sisakjának is (Ef 6,16-17). A lélek eme fegyvereivel azután törvényesen küzdhetsz majd a látható és láthatatlan ellenségeid ellen egyaránt". (Csakis ezen istváni alapelv alapján érthető, hogy a szent király miért mondott le immár egyetlen fia, Szent Imre halála után fiági rokona, Vazul jelöléséről, mert hiszen róla — nem alap nélkül — úgy látta: hamis hiten van, illetve hitét nem tette teljessé. Így István a nőágról választott trónutódot, a kereszténység iránt teljes mértékben elkötelezett velencei Orseolo Pétert.) A harmadik pontban a főpapok iránti tiszteletről szólt a király: „Ők legyenek a tanácsadóid, és úgy vigyázz rájuk, mint a szemed fényére. Ha az ő jóindulatukat megnyered, senki ellenségtől nem kell félned. Ha ugyanis ők oltalmaznak téged, minden tekintetben biztonságban leszel, és az ő könyörgésük figyelmébe ajánl majd a mindenható Istennek. Isten ugyanis őket rendelte a szent nép őreiül, őket tette meg a lelkek gondozóivá, minden egyházi méltóság adományozóivá és az isteni szentség kiszolgáltatóivá. Őnélkülük sem király nem lehet, sem nem uralkodhat senki”.

Szent Gellért püspök legendája éppen arra szolgáltat példát (és ami e vonatkozásban kiváltképpen becsessé teszi: az *Intelmek* konkrét ismerete és idézése nélkül), hogy a szent király mennyire az *Intelmek*ben megfogalmazott elvek szerint járt el a gyakorlatban. Amikor az elbeszélés szerint a Velencéből Szentföldre igyekvő Gellértet, az egyszerű zarándokot elvitték Istvánhoz, e szavakkal igyekezett őt eredeti szándékától eltéríteni: „Tégy le erről a szándékodról, jó ember, és maradj nálunk... Inkább itt hirdesd az én népemnek az ígét, erősítsd a hívőket, és térítsd a hitetleneket, öntözd a frissen kisarjadt veteményt... Te csak nyisd ki a szádat, és vesd el az élet magvát ennek a népnek a szívébe! Ne törekedj Jeruzsálembé, mert én amúgy sem eresztelek el téged. Íme, a mai nappal odaadtam néked a marosvári püspökséget”.²

István jó szemmel fedezte fel Gellértben a társat, a szövetségest, a leendő főpapot, akiknek rendje — mint az *Intelmek* szerint vallotta — „ékessége a királyi trónnak”. Ahhoz azonban, hogy Gellért elfoglalhassa a marosvári (a későbbi csanádi) püspöki széket, előbb Istvánnak fegyverrel kellett legyőznie a terület urát, a „keresztény hitben nem éppen tökéletes” Ajtonyt. Ő — az *Intelmek* szavai szerint — István „látható ellensége” volt. A király az *Intelmek* — és Szent Jakab ott idézett levele — szellemében járt el, amikor a hitet cselekedettel tette élővé. Miután a királyi sereg, megint az *Intelmek* szavai alapján: „a lélek fegyvereivel”, azaz Szent György vértanú közbenjárására, a mennyei Úr segítségével, győzelmet aratott, István előhívta a remeteségből Gellértet, és ténylegesen is a csanádi egyházmegye élére állította azzal a felké-

²A nagyobbik *Gellért-legenda* magyar szövegét Almási Tibor sajtó alatt levő új fordításában idézem.

réssel, hogy gyakorolja Krisztus szolgálatában hivatását, „hirdetve az Igét, és keresztelve, valamint a hitetleneket Krisztus hitéhez térítve”. S hogy kik voltak e hitetlenek, azt nagyon szemléletesen mutatja annak a lakomának a leírása a legendában, ahol templomszentelést kérők (azaz minapi pogányok) vettek részt. „Mikor pedig az asztaltól felkeltek, a püspöknek különféle adományokat és ajándékokat ajánlottak fel, nagy értékű dolgokat, jelesül is lovakat, ökröket és juhokat, sok-sok szőnyeget, az asszonyok pedig aranygyűrűket és nyakékeket.” Ezek egy nomád életmódot folytató, pogány hiten levő nép becses értékei voltak. A király rokona és megbízottja, Csanád ispán szekéren vitte Gellértet püspöki székhelyére, Marosvárra, ahová „özönlöttek hozzá a nemesek és a nemtelenek, a gazdagok és a szegények, azt kívánva tőle, hogy az isteni Szentháromság nevében keresztelje meg őket. Ezeket úgy fogadta, mintha a saját fiai lennének, s hogy felengedjenek előtte, asztalához is meghívta őket... A rengeteg nép ott ácsorgott még a temetőkert kapujában is, magukkal hozva enivalójukat, s azoknak, akik keresztelték őket, nem volt nyugodalmuk, csak éjszaka. Roppant erőpróbának voltak kitéve, de Krisztus nevéért, akinek dolgában helytállni törekedtek, zokszó nélkül s szíves örömezt elviselték ezt a fáradságot. Azoknak pedig, akik már megkeresztelkedtek, a püspök Isten ígését hirdette lankadatlanul... A nép pedig, noha csak gyenge vetemény volt (Zsolt 143,12) még, Isten ígését így is elragadtatott átszellemültséggel hallgatta”.

A legenda idézett részeinek ősforrása arról az időről szól, az *Intelmek* pedig a magyar történelem egy, kiváltképpen fontos azon pontján készült, amikor napirendre került a frissen krisztianizált nyugati országrészt követően az ország keleti felének a király uralma alá vonása és az ott élő pogány népesség keresztény hitre térítése. Ekkor Istvánnak és Gellértnek már voltak tapasztalataik. István megfigyelései az *Intelmek*ben tükröződnek, Gellért pedig hasznosíthatta a hittérítés során a Tiszától nyugatra szerzett tapasztalatokat. Forrásokban módfelett szűkölködő kora középkori történetünkben ritka pillanat az, amikor egyazon jelenséget két kútfő tanúságtételével világíthatunk meg. A magyar kereszténység meggyökeresedésének Szent István *Intelme*iben tükröződő elméleti alapvetése, illetve e folyamatnak *Szent Gellért nagyobbik legendájában* olvasható gyakorlati kivitelezése ilyen. A maga módján mindkét írásmű érzékelteti azt az óriási lépést, amelyet a mi nap (a 10. században és a 11. század elején) még pogány magyarság megtett, s amelyben az egymás szövetségeseiként eljáró István és Gellért szerzett óriási érdemeket. Több, mint szimbólum, hogy a korai magyar történelem e két nagy alakját egyazon évben, 1083-ban a katolikus egyház szentjeinek sorába iktatták.

KELECSÉNYI LÁSZLÓ

Monostor

Ottlík Géza életrajzából

Született 1947-ben Budapesten. Író, filmtörténész. Színészportrét írt Latino-vitsról, Karádyról. Elbeszélés-kötete, regénye is napvilágot látott. Krúdy és Ottlik életművének kutatásával foglalkozik. Legutóbbi írását 1982. novemberi számunkban közöltük.

Részlet a szerzőnek a Magvető Kiadónál megjelenő, a Soros Alapítvány támogatásával írott Ottlik-életrajzából.

Monostor, annyi mint Gödöllő.

Ebbe a Pestről helyiérdekű vasúttal megközelíthető nagyközségbe húzódott vissza 1946-ban Ottlik Géza feleségével. Rádiós állását elveszítvén megélhetési gondokkal küszködtek, mint majdnem mindig. Gödöllő akkortájt — térben és időben — messzebbre esett a fővárostól, mint manapság. Pest határa még csak Zuglóiig, Kőbányáig terjedt, a HÉV több mint egy óráig döcögött a Keleti pályaudvar mellől Monostorig — miként a települést a *Budá*-ban Ottlik eufemisztikusan nevezte. Talán azért, hogy ottani életük nehézségeit megszépítse. Hiszen — sok egyéb feladat, irodalmi rabszolgamunka mellett — itt írta az *Iskola a határon* jelentős részét.

A Köztársaság út 45. szám alatti ingatlant, a kerttel körülvett kétszobás családi házat még Ottlik édesanyja vásárolta a húszas években, befektetésként, egyik költözésük után. Nyaralóként használták olykor, később menedékük lett. Fillérekből éltek, néha épp csak vegetáltak itt. Gyöngyi fennmaradt háztartási kiadásokat feljegyző füzetének tanúsága szerint minden forintnak megvolt a helye. Szerény költségvetésüket az is megterhelte, hogy Ottliknak időnként be kellett utaznia Pestre. Kéziratot leadni, új fordítanivalót szerezni, kiadóval tárgyalni, barátokkal találkozni. Nem csak útiköltség, egy-egy szerényebb ebéd, kávéházi tartózkodás terheli a kiadásokat. Szégyen ide vagy oda, kénytelenek elfogadni Gyöngyi apjának rendszeres havi támogatását. A fordítások honoráriumából és az olykor kiutalt irodalmi segélyekből nem tudtak volna megélni.

Különösen úgy nem, hogy az 1948-49-es politikai fordulatok, a kommunista rendszer egyeduralkodása az irodalmi és művészeti életet is gyökeresen átformálta. Fogytak a fordítható szerzők. Csak a klasszikusnak számító angolszász írók maradtak. Evelyn Waugh Ottlik által frissiben fordított *Utolsó látogatás* című vaskos regényét a Franklin raktárából egyenesen a zúzdába vitték. Alig pár példány maradt meg a kiadásból egy bátor szívű raktáros jóvoltából, aki mindenkinek adott belőle, akinek csak tudott.

A műfordítóknak a klasszikusok jutottak. Miként Németh László az oroszokkal, Ottlik ugyanekkor az angolokkal, főként Dickensszel küzdött fordítói gályapadján. A küszködést a szó szoros értelmében kell venni. Ottlik ugyanis nem tudott angolul. Ko-

rábban franciául tanult, és németül is persze, ám Shakespeare és Thackeray, Dickens és Shaw nyelve ismeretlen volt számára. Zádor Annának, a Franklin kitartó szerkesztőjének köszönhette ezt a munkát, aki bízott benne, és rendszeresen ellátta feladatokkal. Így születtek sorra az általa fordított Dickensek. Legelőbb az *Örökösök*, majd azt követően a többi, a *Twist Olivér*, a *Copperfield Dávid*, az utóbbiak felnőttség és az ifjúság számára készült változatban is. Első Dickens-fordítását a gondos kiadó a szótáríró Országgh Lászlóval nézeti át, aki hosszasan részletező tanácsokat fűz a kéziratához. Többször már nem szorul efféle segítségre. Még egy érdekesség: Az első nagyobb lefordítandó műhöz, az *Örökösökhöz* Ottlik vaskos tartalmi mutatót készít önmaga számára. A regény szövevényes történetében való jobb eligazodás érdekében írott bőséges kivonat akár az *Iskola a határon* tartalommutatójának előképe lehetett. Majdnem bizonyos, hogy ekkor határozhatta el, hasonló jegyzetekkel látja el majd regényét. A kiadótól visszavett, teljesen újraírt, más címmel ellátott, terjedelmében majdnem az ötszörösére bővülő, majd csak 1959-ben megjelenő művét. Egy 1950-es, Vas Istvánnak írott leveléből tudható, hogy éjszakánként, a fordítások napi munkájától fáradtan elő-előveszi a *Továbbélők* kéziratát, s megpróbál dolgozni rajta, a publikálás reménye nélkül. De nemcsak az *Iskola*-regény készül, hozzányúl még a félbemaradt közlésű *Hajnal háztetők* szerkezetéhez is.

Ezek közben nagy-nagy csend van körülötte, hasonlóképp, mint barátai, a többi újholdas, Nemes Nagy, Lengyel Balázs, Rónay, Mándy, Pilinszky körül. A nagy 4x100-as a pálya szélére szorulva figyelheti az ötvenes évek irodalmi életének pangását. A mű-kotorékversenyeket, ahogy akasztófahumorról az olykor nem is tehetségtelen írók és költők felülről, mesterségesen irányított aktuális témák utáni — legtöbbször szellemi vesszőfutássá váló — hajszát nevezték. Van, aki meseátdolgozásokat ír szerény megélhetése érdekében. S van, aki csak asztalfióknak dolgozhat, mint például némely költők, akik nem vállalkoznak csasztuska-rímekkel tűzdelt alkalmi klapanciák gyártására. Ottlik már akár monográfiát is írhatna Charles Dickensről. Mégsem teszi. Nemigen kedveli ezt a műfajt. Külön véleménye van az egész irodalomtörténetről. Azaz nincsen jó véleménye róla. Ahogy egy jóval későbbi nyilatkozatában mondja a magyar irodalom egyik jeles tudósáról, aki ifjúkorában regényekkel kezdte pályáját, hogy element professzornak (*Elfelejtett ember?* Kortárs, 1983, 1811.), abban minden benne van. Benne van a véleménye azokról, akiknek Isten, a sors, avagy bárki-bármilyen költői, írói tehetséget adott, s elherdálják olyképpen, hogy mindenféle pótcselekvésekbe menekülnek érdekből vagy a könnyebb megélhetés okán. Ő maga nem tesz, nem tehet ilyet.

A való világhoz nagyon kevés szál köti. „Véres verejtékkel voltam nem író” — mondja egyszer jóval később, 1981-ben, ezekről

a gödöllői évekről. Kilenc éven át nem publikál saját művet, csak fordít. Ekkor alapozza meg műfordítói hírnevét, főleg az angoloknál, melynek eredményeként majd évekkel később meghívják a Szigetországba. De nemcsak angoltól fordít, hanem németből és franciából is. Dickens, Shaw, Evelyn Waugh, Hemingway (*Az öreg halász és a tenger*), O'Neill és John Osborne (*Dühöngő ifjúság*) mellett Gottfried Keller, Arnold Zweig, Jean Giraudoux regényeit és színdarabjait ülteti át magyarra.

Míndemellett fél. Félelmét pontosan mutatja *Erdő mellett nem jó lakni* című publikálatlan írása. Valaki jön az erdő felől, miközben Ottlik gödöllői házuk kertjében tevékenykedik. Még nem tudja, ki az ismeretlen jövevény, arra gondol, hogy érte jönnek, elviszik, kitelepítik, internálják. Ám jóbarát érkezik: Rónay György az. Más megállónál szállt le a helyiérdekűről, másfelől közelítette meg barátja házát.

Ottlik félelmei nem voltak alaptalanok. Nemcsak a naponta hallott nem rém-, hanem valóságos hírekből táplálkozhattak, kit vitt el az ávó, kinek foglalták el a lakását, s lakóját hosszú évekre állati körülmények közé penderítették ki, valahová a Hortobágyra, vagy egyenesen Recskre, a legkeményebb magyar gulágra.

Ha nem is ez elől menekültek Gödöllőre, tudatosan, jó előre már 1946 végén, mégis biztosabb menedéknek tűnt a vidéki lakás ezekben az években, mint egy budapesti. Minden előrelátó óvatosságuk ellenére sem úszták meg. Ottlik Géza író, vagy inkább azokban az években csak műfordító, kuláklistára került. Annál is érthetlenebb volt ez, mert Ottlik az anyjától örökölt kecskeméti földeket és gödöllői ingatlanuk egy részét már korábban felajánlotta az államnak.

Nem tudni, mi lett volna az ügyből, ha nem lép közbe Vas István, Ottlik legjobb barátja. Kettejük kapcsolata merőben más jellegű volt, mint amilyen például Ottlikot az újholdasokhoz, Mándyhoz, Nemes Nagy Ágneshez fűzte. Vas István nem vonult ki az ötvenes évek irodalmi életéből. Volt állása, s egy időben tagja volt a pártnak, ahonnan később kilépett. Barátjához írott levelében (lásd: Holmi, 1994. augusztus) azzal magyarázza részvételét az ötvenes évek irodalmi életében, hogy nem tud megenni valamilyen munka, foglalatosság nélkül. Rengeteget vitatkozott a két ember, ám annak ellenére, hogy nem értettek egyet sok mindenben, valamilyen, az irodalomnál, politikánál mélyebb kötelék fűzte össze őket — egy életen át. Vas István azonnal cselekedett. Elrohant az Írószövetség párttitkárához, s indulatait sem titkolva megmagyarázta az államigazgatási döntés lidérces butaságát. Néhány nap múlva Ottlik pecsétes papírt kapott a gödöllői Járási Tanács végrehajtó bizottságának elnökétől, amelyben értesítették, hogy 1953. március 16-i hatállyal törölték a nevét a kuláklistáról. Így működött akkor a világ.

A döntés dátumából kiderült, hogy az már Sztálin halála után történt. A rettegő hivatalnokok már könnyebben adtak ki a kezükből egy efféle fölmentő papírt. Egy-két évvel korábban nem úszta volna meg Ottlik az ügyet ilyen simán. Rövidesen a honi politikai életben is érezhetővé vált az enyhülés. Nagy Imre kormányra kerülésével, majd az 1953 nyarán előterjesztett új kormányprogram által az emberekben feltámadt a remény, hogy a Szovjetunióbeli változások Magyarországon is éreztetik majd hatásukat. Nem azonnali változásokról volt szó, s el kellett múlnia néhány hónapnak, sőt, talán egy évnek, hogy az irodalmi életben is valami új kezdődjék.

Ottlikékát annyiban érintik a változások, hogy 1955-ben beköltöznek Pestre. Ottlik 1945-től a Magyar PEN Club főtítkára volt egészen 1957-ig, névlegesen még azokban az években is, amikor a magyar szekció egyáltalán nem működött. Így Gyöngyivel beköltözhetett az Irodalmi Alap tulajdonában lévő egyik fővárosi lakásba; a VI. kerületi Zichy Jenő utca 7-es számú házban találtak ideiglenes otthonra. Nemes Nagy Ágnes már ide címezte azt a levelét, amely nemcsak tartalma miatt érdemes a részletesebb idézésre, hanem főképp azért, mert fényt vet az író és a költőnő olykor már-már barátságánál is többet érő, mély kapcsolatára. A levél dátuma a postabélyegző kelte szerint: 1955. XI. 26. Az előzmény: az előző napon volt az akkori Magyar Néphadsereg Színházában George Bernard Shaw *Szent Johanna* című drámájának bemutatója. Hosszú ideig nem játszották a darabot, s a harminc évvel korábban Hevesi Sándor fordításában ismert művet. Ottlik ott volt a színházban, s mint a hozzá írott levélből kiderül, fel is ment a színpadra meghajolni az előadás végeztével.

Így a levél: *„Egész délelőtt Magáról és a maga estjétől beszélgettünk Balázssal (Lengyel Balázsról van szó. — K. L.), mert színészek ide, rendező oda, ez a maga premierje volt számunkra. S közös erővel megállapodtunk abban, hogy Maga szomorú volt. S erre mindketten úgy elszomorodtunk, hogy sírtunk-zokogtunk. (...) Nekem olyan nagy este volt ez, oly groteszkül büszke voltam Magára, a szép ezüst-árgolna fejére, (...) mintha én csináltam volna Magát. S annál szomorúbb volt, hogy nem örül eléggé.*

Hát kevés, persze, hogy kevés. Nem ez illetné Magát — ez világos. Hódolat, pénz, kalappal, öt-hat autó, kínálkozó női csodák, újult imádat, tenger. (...)

Tudom azt is, hogy a jóbarátok hódolata olykor rettentő kevés, kicsire zsugorodik, ha az ember X-re vagy Y-ra gondol, értékben valahol a bokája körül, sikerben pedig a 4. emeleten.”

Levele végére biztatás és elismerés gyanánt még odamásolja Radnóti Miklós *Éjjel* című versének negyedik, utolsó versszakát. *„Oly szép vagy és oly fiatal! / s én arra gondolok, amíg csodállak, / hogy vár talán még diadal / és várnak még beszédes palmaágak!”*

A sikerek még messze vannak, arról nem beszélve, hogy az afféle zajos felhajtás, a hollywoodi sztárság külsőségeivel járó ájult imádat Ottlik egész életvitelével szöges ellentétben állott. Érdemes elgondolkodni azon, mennyire volt önkéntes, a jelleméből, életfelfogásából fakadó irodalmi száműzetésbe húzódása. Félre állították-e — ahogy sokan vélték és vélik nyilatkozatai és az ismert tények fényében —, avagy ő maga, saját lelke parancszavára, szerényen vagy ellenkezőleg, nagyon is gőgösen — hiszen a túlhajtott szerénység a gőg egyik formája — állt félre a csörtető szerencselovagok, karriervadászok útjából, árnyékba húzódva, nem-írásba, fordításba, kártyázásba menekülve? Nem bújta-e a szükségesnél jobban, kitalált és ügyesen felépített szerepe mögé?! A mártírok komor elszántsága kellett hozzá, hogy ő, aki egészen apró gyerekkora óta írónak készült, semmi másnak, szilárd elhatározásból lemondjon álmai megvalósításának folytatásáról, szűk baráti körének elismerése, és egy igencsak más kör, a bridzsjátékosok akkortájt már bővülő, de nem túl népes társadalmá jelentsen pótlást és vigaszt elmaradt irodalmi sikereiért. (E szellemi sport hívei, mint keresztények a katakombákban, úgy rejtöztek és szaporodtak a zord ötvenes évek során: 1956-ban már feliratot merészelték küldeni a belügyminisztériumba szövetségük megalakításának engedélyezésére, mely akciónak Ottlik egyik szervezője volt.) A monostori évek nem értek véget Pestre költözésükkel. Az irodalmi gettó, melynek Ottlik félig-meddig önkéntes foglya lett, még nem szabadult föl egészen. 1957-ig, a *Hajnali háztetők* gyűjteményes kötetének megjelenéséig nem publikál semmit, hiába fűdögálnak enyhébb szellők, hiába érkezik — a kor divatos, Ehrenburg regényének címéből kölcsönzött kifejezéssel élve — az olvadás.

„Negyvenhárom éves lettem, és sehol se vagyok. Hát én nem ezt akartam: rémuralomban derék férjként hősiezen robotolni...” (Buda, 346.) Váratlanul bukik ki Ottlikból ez a vallomás. Nem olyanak képzelte az életét, amilyen lett. Azt gondolta, hogy íróként, független művészként majd „diadalmasan áttangóznak” az egész világon. A háború utáni első évekig még boldog sziget maradhatott Monostor, alias Gödöllő, de ami azután következett, az mindenhez inkább hasonlítható, csak diadalmas tangózáshoz nem. Épp a *Szent Johanna* felújításának évében, 1955-ben kezdtek reménytelen fordulatot venni a politikai események. Hiába kerül vissza Rákosi Mátyás a hatalom csúcsára, hiába igyekeztek háttérbe szorítani a rövid idő alatt nagy népszerűsége szert tevő Nagy Imrét — a szellemet már nem lehetett visszagyömöszölni a palackba. „Már nem kell teljesen agyalágyultnak lenni a reménykedéshez. 55-öt írtunk. Medve járt a New York kávéház Mélyvizébe rendszeresen; ebédelni az író haverjeivel. A levegőben volt az ellenállás. Talán ott, meg a szövetségükben, meg az egyetemeken készítették a felkelést, forradalmat. Nyugodjak meg, már nem

tarthat soká” (*Buda*, 347.). A pár hónappal később bekövetkező forradalom napjainak eseményei, majd a megtorlás tényei nem kerülhettek bele a készülő *Iskola a határon* szövegébe. Csak jóval később, a *Buda* oldalain reflektál a történelmi eseményre — Petri György szavaival élve —, a kis októberi szocialista forradalomra, melynek tíz napja legalább annyira megrengette a világot, mint ama másik, a cári Oroszországot maga alá temető világrengés. (Bővebben lásd a *Buda* 273-278. oldalain.) Visszatér még a forradalom ügyére egy kései alkalmi cikkében, melyet az 1989-es romániai események kapcsán vetett papírra. (*Mit tudsz mondani a román forradalomról? Semmit.* Magyar Napló, 1990, 1, 3.) Itt dől el számára végérvényesen az a *Buda* oldalain is fölvetett örök probléma, hogy mi lehet fontosabb az embernek: saját rongyos kis élete vagy a haza becsülete.

Ottlik életében az 1956-os őszi napok nem hagytak kitorölhetetlenül mély nyomokat. Sem abban az értelemben, hogy részt vett volna bármiben, amiért később, mint írótl felelősségre vonhatták volna, s abban az értelemben sem, hogy csatlakozott volna a sztrájkot, önkéntes szilenciumot vállaló szerzők közösségéhez. Az 1957-es esztendő irodalmi működése megpendülésének éve lett. Végre ismét íróként tartják számon. Kiadókkal tárgyal, fordítandó műveket javasol, szórakoztató könyvsorozat tervezetét készíti elő. Rövid ideig tart ez a lelkesedés nála is, mint ahogy rövid ideig tartott a szabadabb szellem államilag még ellenőrizetlen pünkösdi királysága, melynek keretében néhány hónapig, vagy talán egy egész évig megjelenhettek általa kedvelt és támogatott, schöpflini értelemben jó és léha írók könyvei.

1957 a *Hajnali háztetők* kötet megjelenésének éve. Nemcsak a hiányos közlésű, tízegynéhány esztendő múltán kiegészített kisregénynek, hanem egybegyűjtött elbeszéléseinek első kiadása. A pontosság kedvéért jegyezzük meg, hogy a könyv csak a következő év elején került az üzletekbe. „Ma délben kis híján visszavontam a már betördelt *háztetők*ket egy helyesírási vita miatt, én ordítottam, hogy a szomszéd irodában nem tudtak telefonálni” — írja egyik levelében 1957. december 11-én. Majd néhány héttel később 1958. január 31-én szintén egy levélben közli, hogy látta a kötet műszaki példányát. „Ronda a külseje, remélem a belseje nem annyira” — jegyzi meg önironikusan.

Ottlik nem túloz, tényleg ronda a Magvető Kiadónál 3200 példányban, Nemeskürty István szerkesztésében megjelent gyűjteményes kötetének a címlapja. De végre van saját kötete, amelyben minden addig írott fontos műve benne van, mégha azon művek legfrissebbike 1948-as keletű is (nem számítva a kisregény 1957-es kiegészítését).

Egy jóval későbbi, az 1969-es önálló kiadáshoz írott ajánlószövegében szinte lebeszéli az olvasókat kötete megvásárlásáról. „Ne vegye meg például az, aki erkölcsi tanulságot vár egy regénytől.

Kihámozható belőle egy jelentéktelen csirkefogó története, aki festőként tündökölt az ötvenes évek első felében, a végső bukása azonban, amely abból áll, hogy kiszökik összeharácsolt műkincseivel és gazdag emberként él Párizsban, sok olvasó szemében, kivált annak, aki nem ismeri Franciaországot, nem tűnik majd méltó büntetésnek. Ne vegye meg az sem, aki egy regénytől épületes társadalmi mondanivalót vár, vagy a valóság tükröződését, vagy mítoszteremtést, vagy a világ tetten ért zúrvarát, vagy a végső üresség és elszigetelődés megrázó költészetét, »új hullám«-ot, legújabb kísérletet vagy új regényt. Ez csak egy régi regény és annak is kicsi. 1943 novemberében írtam, elkeseredésemben és szórakoztatásnak" (*Próza*, 231-232.). Ottlik sorai között ott bújkál a kor divatos áramlatainak, főként a Robbe-Grillet, Sarraute nevével fémjelvezhető nouveau roman-nak a bírálata. De ebből a néhány sorból kitetszik az is, hogy ízlésének az éppen akkor világhódító útjára induló mágikus realizmus, Márquez és a többiek sem igazán felelnek meg. Ízlést írtunk — eszményt kellett volna inkább. Arról a regényeszményről van szó, amelyről híres bécsi előadása szól.

De még nem vagyunk 1965-ben. Még '57-ben járunk, azaz '58 legelején, a *Hajnali háztetők* megjelenésének évében. Mai szemmel olvasva Ottlik történetét inkább az esztétikai — kevésbé magasztos kifejezéssel szólva —, regénytechnikai megállapításai látszanak könyve legfontosabb elemének. „Nem vagyok regényíró” (*Hajnali háztetők*, 93.), veti oda, csak úgy, mintegy mellékesen a könyv elbeszélője. Csak zagyvöld össze jól. Így csinálják a modern regényírók is — kapja a kissé cinikus jótanácsot, éppen Szabek Miklóstól, más Ottlik-művek írói hősétől. „Mégfogadom hát a barátom tanácsát, akiről sokan mondják, hogy jó regényeket ír, noha ez semmi esetre sem regény vagy kitalált történet; se nem műalkotás: csupán a nyers valóság” (*Hajnali háztetők*, 13.).

Hogy micsoda ez a könyv, több mint negyven évvel az első ki nyomtatása után, egy legalább annyit bírált, mint dicsért filmváltozat közbejöttével, nagyjából tudható. Egy jó léha regény (olyan mint például Fitzgerald *A nagy Gatsby*-je). Ifjúkori élményekből, társasági kalandozásokból, könnyedén vett szerelmekből, áttangózott éjszakákból szövődik a történet a két nőalak, Adriani Alisz, a gazdag úrilány és Karácsonyi Lili, az olcsó kis éjszakai pillangó köré. Köztük pedig Halász Péter, az élet királya, aki tényleg képes rá, hogy diadalmasan — s tegyük hozzá: közönyösen — áttangózzon, nem néhány bolond farsangi éjszakán, hanem egész életén.

Lehetséges, igen, bármilyen zord feltételek közepette lehetséges van rá az embernek, hogy félőrült diktátorok rémuralma, magukat az emberiség megváltóinak kikiáltó véreskezű terroristák országlása idején is áttangózzon az életen. Az első Ottlik-regénynek talán ez a legnagyobb hozadéka, tanulsága. A palmírozás. Az a néhány trükk, melynek elsajátításával megkönnyíthetjük az éle-

tünket. Csak gyakorolni kell. Sokat kell gyakorolni. Tükör előtt, miként a kártyatrükköt Halász Péter, hogy milyen képet vágjunk a könnyen becsapható, mert nem az igazságra, hanem a hazugságra vágyó többség színe előtt. Palmírozva akár életműveket is lehet gyártani. Ráfesteni mások remekműveire saját divatosan vacak mázolóanyagait, aztán a megfelelő pillanatban, csiribí-csiribá, egyszerűen lemosni a kor szennyes ideológiáját a vászonról, és előállni a jól eladható, bárhol és bármikor piacképes festményekkel.

Az 1957-es hozzáírás eredménye ez a léha könyvhöz illetlenül komor tanulság. Afféle fordított palmírozás. Itt nem a remekműre mázol valami triviális várakozásnak megfelelő politikai giccset az író, ellenkezőleg, a látszólag könnyed, felületes és tartalmatlan történésekre vet rá olyan hálót, amivel nagy halat tud fogni. S mintha az író-elbeszélő fel is mentené ezt a népszerűvé váló fikót, aki „üstökösszerű pályát fut be, hihetetlenül rövid idő alatt”. Odaad neki valamennyit érdeklődéséből és szeretetéből. Ez nemcsak a gyerekkori barátjának járó, bármilyen későbbi gazsággal el nem tékozolható figyelem. Több annál: a gyanútlan közönség ámulata. A bűvésztükk áldozatainak jóleső szellemi zsidbadtsága. A hátha neki van igaza meggondolandó feltevésének mérlegezése. Hátha úgy könnyebb élni, ahogy ő csinálja. Igen, bizonyára könnyebb, csak éppen nem érdemes, vonja le azután nemsokára a maga számára fontos, másoknak talán nem ajánlott végkövetkeztetést — szavak nélkül, kimondatlanul. Örley István *Farsangjának* két merőben ellentétes főalakja tér vissza Bébé és Halász Petár figuráival. Pali, a házibálok és táncok hőse, és Gábor, aki cseppet sem csillogó, sőt, egyenesen szürke, ám szürkesége néha olyan, mint valamilyen kitüntetés.

Az '57-es datálású, '58-as megjelenésű kötet visszhangja meglehetősen csekély volt. Oly hamar követte a másik Ottlik-opusz, az *Iskola a határon* kiadása, s oly hamar vége szakadt a forradalom utáni év még valamelyest mámorosan szabadabb szellemű idejének, hogy mire megtalálta, jószerivel el is veszítette olvasóközönségét. Kritika is alig jelent meg róla. Granasztói Pál már jóval a *Hajnali háztetők* megjelenése után emlékeztetett a kisregény és Fitzgerald egyes novelláinak rejtett, nem tartalmi, inkább szemléleti összefüggéseire.¹ Egyidejű, s nem későbbi méltatást talán csak Rónay György írt róla a *Vigiliában*: „Az ábrázolás, a fölényes írói technika, az elegánsan lendületes előadás, a megjelenítés biztossága, valami angolosan objektív szatíra, s nem utolsósorban a találó és takarékos jellem- és társadalomrajz mai prózánk egyik legjobb értékévé teszi ezt a kisregényt.”² Tandori Dezső majd jó két évtizeddel később írja meg és teszi közzé a regényről szóló különös című hosszabb tanulmányát. (*Agyagszerűen lehetett nyomogatni, formálni, de nem agyag volt.*) Mindkét írás, az utóbbi már a közben formálódó Ottlik-recepció tényeinek ismeretében a keretjátékkal

¹Vö.: *Műkő világom*.
Magvető, 1970, 280.

²1958, 2, 123.

³ Vö.: *A zsalu sarokvasa*, Magvető, 1979, 159-172.

kiegészített próza lényegi mozzanataként emeli ki, hogy többet láttat, mint amennyit belát.³ Az író már nem lehet mindentudó, mint múlt századi elődei hitték boldogan, tehetsége, ha működte-ti, abban rejlik, hogy ráérez a titkos összefüggésekre, sejteti az ol-vasóval, hogy van valami végső, kimondhatatlan igazság, vagy éppen semmi sincs sehogy.

Szót kell ejteni a két szövegtest, az 1944-es és az '57-es közlés különbözőségeiről. Jakus Ildikó végezte el az összehasonlítás filo-lógiai műveletét. Kutatásának eredményét *Egy átírás tanulságai* címmel a Holmiban tette közzé. Ebből kiderül, hogy ez az egyetlen Ottlik-mű, melyet szerzője a második publikálás előtt jelentő-sen átírt, néhány helyen nagy fontosságú változtatásokat eszkö-zölt. „Az átdolgozás mélységét nem a cselekmény szerkezetében lehet tetten érni, ugyanis a mindkét változatban meglévő 1936-os történet építkezésében nincs lényeges eltérés. Ezzel szemben a há-rom főalak (Halász Péter, Alisz, Lili) karakterében, egymáshoz va-ló viszonyában, valamint a narráció módjában olyan jelentős vál-tozást figyelhetünk meg, hogy voltaképp két különböző kisre-gényt olvasunk.”⁴ Az első változat csábítástörténet, a második, végleges verzió csalódástörténet, amely érzelembe már az elbe-szélő is belesodródik. Tanúból szereplő lesz, a közönyös szemlélő-ből mélyen érintett résztvevő. Nem a létezésről, kész tényekről tudósít, hanem magáról a létesülés folyamatáról, amelyben mint a modern fizika korábbi tantételeket kiforgató felfedezése óta tud-juk, a megfigyelő megváltoztatja a megfigyelt tárgyat, jelenséget. Nincsenek tiszta kísérletek, nincsenek százszázalékos bizonyossá-gok — a tudományban sem. Hát még az irodalomban. Semmi sincs sehogyan? Csak a keletkezés folyamata az egyedüli bizo-nyosság.

Miként az is biztos, hogy a *Hajnali háztetők* megjelentetésével, legjobbnak ítélt elbeszéléseinek és — mint láttuk — jelentősen át-formált kisregényének közzétételével Ottlik Géza kikerült a mo-nostori évek egyszerre önként vállalt és kényszerű elzártságából. 1959 legvégén a könyvesboltokba került az *Iskola a határon*.

⁴1992, 12. sz., 1745.

BALAZSEK DÁNIEL

Halántékod tűzfalának

S. Tibornak, aki nem hisz a magyarságban

*Mintha golyózaporba feszülne fejed:
mint óralapok bizonytalanságára cseppent
percek között kinövő árnyék:
esők lombjai gyűlnek tekinteted mögött.*

*S mint a zúgó bolygórendszerek:
homloktól homlokig terjedő szélhiánya
egek csöndjei közt kő kövön,
s aztán a szívekben csupán piros lemez lemezen
legkisebb lökésre képtelen
sóvárok keserűségek sóhajában a csepp vér.
Egy percre rád dől a Halál:
halántékodnak hosszú madarai árnyékával.*

Istenkeresések Mózes-botja

*Az idő súlymértékeihez mérten
lazul végleg fogaid s csontok porcelánja:
álladhoz sodort koppanás —
a kihűlt csillagot a szó
vas-cserépből is hanggá szublimálja,
ködvásznon sikoltó madár ecsetvonása.*

*S a vállig fölérő éjszakák között
a percről percre tömörebb csendek mészkövében
hiányától nehezülten
forrásvizét keresi a lélek.*

A levélíró

Márai Sándor

FRIED ISTVÁN

Tanulmányvázlat

Én a magányban, a sértődésben életem
(A gyertyák csonkig égnek)
Nincs otthonod, hazád más
Csak a betű, amelyen nincsen áldás
(Verses könyv)

Született 1934-ben Budapesten. Irodalomtörténész. Jelenleg a JATE BTK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékének egyetemi tanára. Márai Sándorról szóló tanulmánykötete „...egyszer mindenkinek el kell menni Canudosba” címmel 1998-ban jelent meg. Legutóbbi írását 1998. 9. számunkban közöltük.

¹Csokonai Vitéz Mihály *Összes művei, Levelezés*, s. a. r.: Debreczeni Attila Bp., 1999.

²Kosztolányi Dezső: *Levelek-naplók*, s. a. r.: Réz Pál, az 1933-34-es naplót s. a. r.: Kelevéz Ágnes és Kovács Ida, Bp., 1996.

A magyar irodalom legjelentősebb egyéniségei terjedelmes és az életmű értelmezése szempontjából nélkülözhetetlenek bizonyuló levelezés-kötegeket hagytak hátra. A köztudat mindenekelőtt Kazinczy Ferenc mára huszonhárom vaskos kötetre rúgó leveleit véli az életmű perdöntően fontos, a magyar prózastílus alakulástörténetében lényeges szerephez jutó dokumentumainak, a nemrég kiadott Csokonai-levelezés-kötet¹ nemcsak ismeretlen vonásait tárja föl az ifjan elhunyt debreceni poétának, hanem a „misszilis”-levél műfaji változatával is szolgál. A 20. század magyar irodalmának kutatói inkább sejtik, mint pontosan tudják, hogy Babits Mihálynak az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött hagyatékában az összegyűjtött-rendezett levelek összkiadása mily meglepetéseket ígér. A megannyi szerkesztő, fordító, költő, sértődött (sérülékeny) magánember olykor mily leplezetlenül lép ki a többnyire óvatosan, helyenként szinte „diplomatikusan” fogalmazott írásokból, de Kosztolányi Dezsőnek nemrég megjelentetett leveleskönyve² sem pusztán kordokumentum: nemegyszer írói magatartásváltozat bontakozik ki a különféle (nyelvű) levelekből. A Márai-hagyaték igen töredékesen maradt ránk, a II. világháború elpusztította az 1945 előtti időszakból származó dokumentumok jelentős többségét, így a Máraihoz ekkor írt levelek nem vagy csak véletlenül maradtak ránk. Márai saját kezűleg vagy gépelve írt, küldött leveleinek egy része valamiképpen megőrződött, és különféle hazai és külföldi könyvtárakban lelhető fel. Hogy Márai a levelező szerzők közé tartozott, s ha sikerülne valakinek valamennyi föllelhető levelét összegyűjtenie, az feltehetőleg több vaskos kötetre rúgna, csupán az első felmérés kissé hevenyészve levont tanulsága. Annál is inkább, mert Márai élete itthon és külföldön egyre inkább a „telefon” korszakába nőtt bele; a személyes közlés meghittsége és ugyanakkor rejtettsége mégsem pótolhatta az írásbeliséget, amelyet Márai „íróként” nemegyszer hangsúlyozottan a szóbeliség fölé emelt. Nem pótolhatta már csak azért sem, mivel számára a telefon—levél viszonylat több íz-

ben a jelen—múlt dichotómiájaként, egy életforma-váltás jelzéseként jelenik meg. Jóllehet Márai riadtan figyelte a (technikai) civilizáció erőszakos térhódítását, egy élhető világ szétesési tüneteit, a felgyorsult élettémpót (*Lassan élni* című cikkében azonban tudni véli, hogy „minden kornak más az életüteme”. *Pesti Hírlap*, 1937. 09.), rámutat a 20. században élés vitathatatlan előnyeire is: míg az egyik oldalhoz sorolja a gépkultúrát, a „sofőr-típus”-t, a másakra a szociális biztosítást, a munkáskönyvtárakat, a „tömeggyógyítás”-t (*Vasárnapi krónika*. Bp., 1943. *Aranykor*, 1937. 02. 28.). A legújabb kor megszüntette a szó legnemesebb értelmében vett társasági életet, az espresso „allegorikus hely”-lyé vált: „Sikerének titka, hogy van benne valami sietős és olcsó, mint az egész új életben” (*Espresso*, *Pesti Hírlap*, 1940. 02. 17.). A *Füves könyv* keserű megállapítása szerint: „A világ egyre jobban hasonlít egyfajta Woolworth-áruházra, ahol egy hatosért megkapni mindent, silány kivitelben, ami az élvező tömegek napi vágyait gyorsan, olcsón, krajcáros minőségben kielégítheti.” Ugyanez a Márai a legelső magyar írók közé tartozott, aki kedvvel vezette saját autóját, és igazi sérelemként élte meg, amikor a világháború alatt erről a kedvteléről le kellett mondania.

Egy 1941-es (06. 29.) írásában *A boldog nemzedék* minéműségét fejtegeti, családi levelezésben tallózva. Rádöbben, hogy a boldognak gondolt békeidők nemzedéke sem volt maradéktalanul boldog, mivel a „civilizáció válságába átmerevedett európai kultúra” fordulását sejtette meg. A levelek főszerephez jutnak, valaha még tudtak levelezni egymással az emberek.

Innen már csak egy lépés annak belátása, hogy Márai életmódjához, életfelfogásához hozzátartozott a levelezés (is). Részint változó életkörülményei késztették levelek küldésére, külföldi tartózkodása idején természetesen ez bizonyult a kapcsolattartás legcélszerűbb eszközének, az Újság szerkesztőjeként sem mindig telefonon bonyolította le a megbeszéléseit, a kéziratok gondozását,³ emigrációjában pedig létformaként jelölte meg a levelezést, mint azt a *San Gennaro vére*ben írja: „...vannak másféle idegenek, (...) akiknek már nincs semmiféle hazájuk. Ilyesfajta idegenek számára fontos a posta...”

Márai levelei között tallózva egyrészt kitetszik, mennyi a Budapestről Budapestre küldött levélbeni üzenet, másrészt: a levelek mennyire következnek életelveiből, amelyeknek egyik legfontosabb jellemzője a méltányosság érvényesítése (*Pesti Hírlap*, 1944. 01. 15.). Ebbe belefoglalják a tapintat, a türelem, a személyiség őrzése, nem utolsósorban a romantikából a századfordulóra átmentett hit a szavak és kiváltképpen a felelős fogalmazás megőrző-teremtő erejéről. Míg egyfelől Márai regényíróként elismerte a nyelvi uralhatatlanság okozta, eleve ambivalens írásbeliség antinómiáit, másfelől viszont életmóddá, „világnézetté” kívánta avatni (olykor regényei szereplőinek szájába adva, máskor közvetlenebbül, újságcikkekben „meghirdetve”) az írásban-létet, ellentmondásosságát, kalandszerűségét.⁴ A *Szindbád*

³Erről tanúskodik például gépiratos levele Lenkei Henrikhez. OSZK Levelestár. Innen tudjuk meg, hogy az „Újság vasárnapija” (a levélben így!) szépirodalmi rovatát az író gondozta.

⁴„A napló, a legbizalmasabb is, mindig az emberiségnek készül, s ezért talán őszintébb, ha őszintén bevalljuk, hogy nem tudunk egészen őszinték lenni, írók, semmiféle írásunkban, leveleinkben és naplójegyzeteinkben sem.” In: *Ég és föld*, Bp., 1942, 102.

hazamegyben olvasható: „Most már tudta néha, hogy eltévedt az életben (...) Nem okolhatott mást, mint természetét, mely az irodalom végzetes kalandjába eltévedt úriembert örökké üzte két világ partjai között”.

⁵Vö. Szabó Zoltán: *Korunk könyve*. In.: Uő.: *Hazugság nélkül* III. 1992., Bp. 161-167. „A prózairó Márai cikkeiben lírikusabb a költő Kosztolányinál. Kosztolányinál a mondat zárt keretbe fogja a hangulatot. Márainál a hangulat hullámoztatja a mondat folyamat. Kosztolányinál minden fény és árnyék. Márainál minden lengő pára és ködöket terelgető szellő. Kosztolányinál kontúrok ugranak elő élesen, Márainál színtoltok mosódnak el. Kosztolányi rajzol, Márai fest. Tűnődve fest és líraian, pátosz ellen fanyarsággal védekezik.” (162) Szabó Zoltán leírását jó részt a Márai-levelekre is alkalmazhatnók.

⁶Vö.: *A négy évszak* Bp., 1938, két karcolatával: 28, 278.

⁷Fried István: „...egyszer mindenkinek el kell menni Canudosba...” *Tanulmányok az ismeretlen Márai Sándorról*, Bp., 1998, 5.

⁸Uo.: *Honvagy a börtön után* című fejezet, 119-142.

A műfajait kereső művész-polgár hamar rálelt a levélre, amelynek távolságtartó „szubjektivitás”-ában kinyilváníthatta önmagát. Márainak általam ismert számos levelében (mint más műfajaiban) a feltárulkozás és a rejtőzködés mintegy kiegyenlíti egymást. „Lírája” verseiben ritkán talál adekvát formát, a regények nagymonológjaiban, nem egyszer újságcikkeiben inkább.⁵ A levelek óvatosan adagolják a napi események közlését, reflexióit és „lírát”-ját, világban való létének rosszérzéseit és helyteremtő igyekezetét, emlékezését és apró-cseprő, kiadói, üzleti és egyéb „magán” ügyeit.⁶ Márai Sándor szorgalmas újságíró volt, kedvelt szavával élve, „feladat”-ot gondolt teljesíteni, mivel összhangban „esztétikájá”-val az események alakulásáért felelősnek tudta az író és az irodalmat. Szorgalmas levelező volt, polgári elvei nem engedték, hogy ne válaszoljon a hozzáintézett levelekre, nemcsak jó ismerősök, pályatársak, barátok írásos üzeneteire, hanem a hozzáforduló érdeklődőkéire is. A könyvtári kéziratárak nem egy olyan Márai-levelet őriznek, amelynek címzettje ismeretlen,⁷ és talán még oly tüzetes kutatás sem lesz képes földeríteni, ki lehetett az a szerencsés, akinek Márai korrekten és szabatosan válaszolt a hozzáintézett kérdésekre. Mindehhez hozzá kell tennem, hogy Márainak egyik legkedvesebb szerzője az a Goethe volt, akinek levelezése hasonlóképpen alakult, nem is szólva a másik nagyra becsült pályatársról, Thomas Mannról, akinek tanáros pedantériájából szintén következett a válaszadás a különféle, nem mindig neves kollégáktól érkező levelekre. A magyar irodalomban éppen a levelező Kazinczy Ferencről írt Márai *A feladat* címen novellát, amelyben az ő Kazinczy-értelmezése a hajlékony-pontos magyar nyelv kialakításának még oly ellenállásba is ütközhető műveletében látja a fogságból kiszabaduló író életművének jelentőségét.⁸ Márai Sándor nemcsak írásaiban, hanem szinte a nyilvánosság előtt zajló életvitelében is tanúsította a polgári magatartás kulturális jelentőségét, és lényegében ennek az életmódnak való megfelelés magasabbrendűségét írta körül nem egy újságcikkében. Levelezése mindennek kiegészítő anyaga, ám ezentúl oly gondolatok formába öntése is, amely az életmű önértelmezését, egy magatartás önmegértését szeretné sugallni. Az alábbiakban közölt Márai-levelek különféle típusúak, így az efféle szerzői megszólalás változatai: jelzik, milyen gondossággal fogalmazta meg még lényegtelennek tetsző, esetleg pusztán formálisnak tűnő sorait is.

⁹MTAK Ms 4125/178-179.

¹⁰Feltehetőleg a Janus Pannonius Társaság felolvasó üléséről van szó. Ennek volt elnöke 1931-től Surányi Miklós (1882-1936) regényíró.

¹¹Zolnai Béla 1940-1945 között volt egyetemi tanár Kolozsvárott.

¹²Gara László e fordításának megjelenéséről nem tudok. Korábban *A zendülőket* fordította Marcel Largeaud-val (1931), ez Albin Michelnél 1992-ben újra megjelent. Ugyanebben az évben látott a kiadónál napvilágot Natalia Zarembo-Huzsvai et Charles Zarembo tolmácsolásában a *Vendégjáték Bolzanóban* francia változata: *La conversation de Bolzano*. Az *Egy polgár vallomásai (La confession d'un bourgeois)* francia megjelentetési évét Albin Michel 1995-re rögzítette (Trad. par Georges Kassai et Zéno Bianu). Márai más műveit Franciországban más kiadó adta ki.

¹³Vö.: erről a 7. jegyzetben im.: 148-149.

¹⁴Kézzel írt levelek. MTAK Ms 5452/2-3. Kettejük ismerettségéhez vö.: Voinovich Géza: *Elnöki üdvözlő beszéd*. A Kistaludy Társaság Évlapjai. Új folyam 60. k. 1937-1940. Bp., 1940. Márait egy 1937. december 25-i előterjesztés alapján 1938. február 2-án választották taggá. Székfoglaló beszédét december 7-én tartotta meg.

Márai Sándor levelei Zolnai Bélához⁹

1.

29. 5. 1942.

Kedves Barátom,

hálásan köszönöm megtisztelő jóleső soraid, s azt is, hogy „vitted az urnát”. Én mindig szeretettel emlékszem vissza pécsi délutánokra, mikor Te — akut gyomorbajjal küszködve — szépen és okosan olvastál fel, s a szegény Surányi Miklós ült az elnöki székbén.¹⁰

Remélem, néhány nap múltán találkozunk Kolozsvárott;¹¹ addig is, míg kezet nem szoríthatunk, szeretettel üdvözöl

tisztelő, igaz híved
Márai Sándor

2.

9. 8. 1944.

Kedves Barátom,

köszönöm leveled. Sajnos, az Idegen emberek c. regényt már évekel előbb lefordította franciára Gara László; a kiadás jogát Albin Michel szerezte meg,¹² de aztán a háború elvette kedvét a vállalkozástól. Így, őszinte sajnálatomra, nem teljesíthetem a leveledben említett hölgy óhaját. Mindenesetre nagyon köszönöm a jó szándékot.

Őszinte üdvözléssel
régi híved
Márai Sándor

A két, kézzel írt levél Zolnai Béla hagyatékában őrződött meg. Az első feltehetőleg kapcsolatos Márai Sándor az MTA levelező tagjává választásának „procedúrájával”, a második adalék a francia-magyar irodalmi érintkezések egy akkor meg nem valósulható epizódjává alakulásához. A levelek mértéktartóan baráti hangja érzékelteti Márai viszonyát Zolnaihoz, aki ekkoriban Kolozsvárott volt egyetemi tanár. Másutt emlékeztem meg arról, hogy Zolnai láthatólag igen becsülte Márainak nemcsak írói tevékenységét, hanem bátor politikai állásfoglalását is.¹³

Márai Sándor levele Voinovich Gézához¹⁴

1.

Leányfalu, 1945. április 22.

Kedves Barátom,

leveled mély megrendüléssel olvastam. Feleséged halála nagy szomorúsággal tölt el; Veled gyászolok, s fáj, hogy egyedül maradtál.

Minden más veszteség, még Arany kéziratainak pusztulása is jelentéktelen az élet pusztulása mellett. A mi családunkban is tör-

téntek nagyon szomorú dolgok: feleségem édesapját vesztette el, akit nagyon szeretett. Aktív tiszt volt; az auschwitzi haláltáborban ölték meg, gázzal.

A háborút eddig túléltek, az ostrom ideje alatt nem voltunk Pesten. Budai lakásunk teljesen elpusztult (!), minden holminkkal, könyveinkkel együtt. De nemcsak a lakás, a ház is, a környék is. Itt maradunk Leányfalun.

Igazad van, hogy mert (!) Alagra mégy. Bizonyosan a munkába menekülsz; én is azt teszem. Életem hátra levő részében irodalommal akarok foglalkozni, semmi mással. És remélem, hogy nyugalmasabb időszakban viszontlátjuk egymás. Kedves Barátom, találd meg lelked nyugalalmát. Írjál, minden megmaradt erőd-del. Nincs más hazánk, csak az írás.

*A régi barátsággal ölel
Sándor*

A boríték címzése:

Méltóságos

Voinovich Géza úrnak

A Magy. Tud. Akadémia Főtitkára

Budapest V.

Akadémia utca 1.

M. Tud. Akadémia

A boríték hátlapján: *Feladó: Márai Sándor Leányfalu*

(Képeslap: Genève. Ile de J.-J. Rousseau et le Mont Blanc)

2.

Szeretettel és nehéz szívvel gondol Reád, sokszor ölel
Sándor

Címzés:

Hongrie

Voinovich Géza úrnak

író, a Magyar Tud. Akadémia főtitkára

Budapest V.

Akadémia-utca 2.

Márai Sándor életrajzának alaposabb ismerői számára is meglepetés az a meleg baráti hang, amely a levélből és a képeslapból árad. Márai és Voinovich korábbi érintkezéseiről nemigen tudunk, ám nem valószínű, hogy csak a Kisfaludy Társaság és a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagsága hozta egymáshoz ily közel a konzervatív világszemléletű Voinovichot és a liberális értékeket mindig nagyra tartó író. Mint ismeretes, Voinovich Arany László özvegyét vette feleségül, Szalay Gizellát, az ő haláláról értesülünk; a levél címzettje házassága révén szinte tulajdonosa lett

¹⁵Voinovich Géza:
Arany János életrajza
I-III. Bp., 1927-1938.

¹⁶*Napló 1945-1957,*
1990., Bp.; *Föld, föld!...*
Emlékezések, Bp., 1991,
„Délelőtt V.-nál az
Akadémián” Arany
megmaradt kéziratait
nézegetik. *Ami a*
Naplóból kimaradt,
Toronto, 1947, 1993,
261.

az Arany-hagyatéknak, amelyet Aranyról írt munkájában meglehetősen kiaknázott.¹⁵ A Voinovich-villát ért bombatalálattal a hagyatéknak itt őrzött része is megsemmisült. A halálesetek, az anyagi-szellemi veszteségek közös fájdalma sem elégséges magyarázat arra, hogy egyrészt Voinovich miért nem pusztán a gászjelentést jutatta el az íróhoz, hanem, miként a válaszból kitetszik, ennél jóval személyesebb levelet írt, és Márai sem „protokolláris” feleletet küldött, hanem saját veszteségeiről is beszámolt. A levél nem egy passzusa egybevág részint a Napló, részint az önéletrajz¹⁶ idevonatkoztatható passzusaival, de a zárómondat Márai más, szépirodalmi munkáiban is visszaköszön. Kiváltképpen meglepő a képeslap; újra csak az a kérdés vetődik föl: miért éppen Voinovich a búcsú címzettje; vajon az akadémiai üléseken, könyvtáron kívül találkoztak-e? Netán másnak is írt hasonló sorokat Márai? Voinovich írói (például színműírói) babérokra is pályázott, Márai azonban feltehetőleg Arany kéziratának gondozóját, az Arany-kutatót becsülte benne — Arany János tisztelőjeként. Hogy Voinovich mennyit fogott föl a Márai-mű újszerűségéből, mára aligha dönthető el. E két levél semmiképpen sem „irodalmi” levelezés, ám biográfiai dokumentumnál több.

*Márai Sándor levelei Schmolka Jánoshoz*¹⁷

1.

Leányfalu, 1945. július 21.

Igen tisztelt Schmolka Úr,
köszönöm levelét. A darabról csak egy példányom van, az is a Vígszínháznál. A premier előtt nincs módom bárkinek is kiadni a kéziratot olvasásra. De a premier megállapodás szerint rövidesen, — valószínűleg októberben meg lesz, s akkor örömmel térek vissza szíves ajánlására.

*A viszontlátásig sokszor üdvözli
tisztelő híve Márai Sándor*

2.

Budapest, 1946. április 30.

Kedves Uram,
én ugyan nem írok semmiféle darabot, de örömmel beszélgetnék Önnel más kérdésekről, pld. az atomrombolásról, vagy arról, hol lehet öreg nadrágért kockacukrot szerezni, vagy az irodalmi neorealizmusról. Ha kedve van ehhez(!), legyen szerencsém a lakásnak nevezett alvóhelyen (II. Zárda utca 28) mondjuk május 8-án, szerdán, d.u. 5 órakor. Kötő feketeívet szolgálhatok; fölösleges mondani, hogy a kávét Laxék küldték Amerikából.¹⁸

*Választ kér és barátsággal üdvözli
jó híve Márai Sándor*

¹⁸*Ami a Naplóból
kimaradt. 1945—1946.*
Toronto, 1991, 168,
174-175.

¹⁹Vö. tölem: *Varázs — harmincnyolcszor. Márai Sándor színműve.*

Színháztudományi Szemle 1989, 149-170.

A színmű bemutatója 1945. december 14-én volt a Pesti Színházban.

Dolgozatom függelékében közlöm Márai első levelét Schmolkához.

²⁰18. jegyzetben in.: 52., 54. A kommunista sajtó támadásairól: 101-102.

²¹Erről utalásszerűen tölem: *Márai Sándor titkai nyomában.* Salgótarján, 1993, 37, 61. Uo.: közlök egy Krúdyhoz küldött levelet is.

²²7. jegyzetben in.: 140-141.

²³„*Ne félj az órendtől, te költő!*” Ég és föld, 182.

Az előzőektől eltérő hangvételű levelek; az elsőben a *Varázs* című színműről van szó,¹⁹ amelynek előadásáról másutt emlékeztem meg. Érdekesebbnek bizonyulhat a második levél, főleg keserűen (ön)ironikus hangvétele miatt. Márai ekkor már kezdi érzékelni kiszorulását nemcsak az irodalmi életből,²⁰ hanem a kritikus-i tudatokból is. Egyre több olyan írás lát napvilágot, mely kérdéssé teszi részint újabb műveinek korszerűségét, jóformáltságát (bizonyos igazságtartalommal), részint írói létezésének feltételeit vonják kétségbe (1948-ra teljes sikerrel!); a polgári író skatulyába gyömöszölik a Márai-életművet, s a polgári jelző egyre inkább pejoratív jelentéstartalom hordozója lesz. Márai naplójának, önéletrajzának fikcionáltsága aligha kétséges, ám ennek a fikcionáltságnak összetevői között a mindennapi élet dokumentálható eseményeinek fontos szerep jut. Schmolkához írt második levele mintegy dióhéjban összegzi az 1946-os esztendő pesti-budai tapasztalatait, és azt az elfordulást, amely Márainak az irodalmi „élet”-hez való viszonyát ekkoriban jellemezte. Ez sem úgynevezett irodalmi levél, nem foglal állást, pusztán a maga szituáltságát írja körül.

Ugyanakkor Márai irodalmi levelei közül is ismerünk néhányat. Így az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött Babits-hagyatékból tájékozódhatunk Márai és a Nyugat szerkesztőjének előbb tartózkodó levélváltásairól, majd baráti viszonyáról;²¹ nem kevésbé lehetnek érdekesek a Magyar Tudományos Akadémia Kosztolányi-, Szabó Lőrinc-, valamint Hatvany Lajos-anyagának Márai-vonatkozásai.²² A személyesség és az irodalmi megnyilatkozás egyként föllelhető a levelekben.

Az eddigi Márai-monográfiák és -tanulmányok azzal teljesíteték feladatukat, hogy megalapozták a Márai-filológiát, megkísérelték kijelölni az író helyét a magyar irodalomban, és műelemzések révén mutatták be Márai küzdelmét egy korszerű(bb) magyar prózaírás megteremtése érdekében. A jövőben azonban az eddiginél talán jobban be kell(ene) vonni a leveleket is a kutatásba, nemcsak az életrajz hiányait egészíthetik ki, nem kizárólag Márai és az „irodalmi élet” témakörhöz kaphatunk néhány érdekes adatot, hanem az egyes művek (ön)értelmezése, sőt: jó néhány ars poetica-igényű megnyilatkozás is fölbukkan a levelekben. A mutatványként följebb közölt néhány levél részint érzékelteti: miféle leveleket írt egyáltalában az író (a családi levelezés más kérdéseket vet föl), és azt, hogy a levélírás rendszeres foglalatossága volt Márainak. Szigorú napirend szerint élt: a vállalt és látványosan megélt polgár-magatartáshoz rendszeres munkavégzés²³ tartozott, amelynek részeként tartható számon a levélírás, olykor az olvasókkal, a tanácskérőkkel kapcsolattartás eszközeként, olykor önként végzett szerkesztőségi feladatként, olykor a műveire reagáló kritikusok-pályatársak számára adott magyarázatként. A polgár-magatartást meghatározó vonásoknak (a Márai-pályaképből

egyébként az apa alakja magasodik ki) a nagyközönség, az olvasók előtti tudatosításhoz szintén hozzájárulhatott a levélíró Márai-ról sugallt „portré”. Ám a levélírás a magyar és a világirodalom hagyományaiba való beletartozás és/vagy bekapcsolódást is (Márai felfogása és magatartása szerint) egyértelműsítethette. Hiszen regényhősei közül még Casanova is művésznek, írónak hirdeti-gondolja magát, aki — ha más nem — ekkor még csak pénzt kérő levelet, pénzért verset ír, azonban, mint minden másnak, ennek is megfelelő formát kell adni.²⁴

²⁴*Vendégjáték*
Bolzanóban, Bp., 1940,
Egy író című fejezet.

Azt hiszem, a levélíró Márai kutatásra méltó téma, sokféle ágazó vonásai miatt, de önmagában is. Egyelőre még csak a fölmérhetetlen lehetőségekről lehet beszélni, sejtésről, hogy ebben a naplóhoz, önéletrajzhoz közel álló műfajban szintén figyelemre méltót alkotott, de legalábbis a levélírás közben otthonra, hazára lelt. Talán ezért fogalmazott annyi levelet. Mindezzel bizonyosan nagyon ellentétben egy sóhaja: „Pontosan az az ember hiányzik életemből, akinek levelet szeretnék írni.”²⁵

²⁵*Ég és föld, 220.*

Készülődés

A Térre és Időre fölfeszítve
járunk, Urunk, a volt és lesz között,
fölöttünk véges végtelenség íve,
koponyamélyben súlyos szóközök,
írásjelek, a semmi kalodái,
kimondhatatlan szívlökéseink,
a vanban kell a voltat várni,
s az ébredéssel ránkzuhan: megint. . .

Ha majd a bomlás... Földereng a fény
a szengödörbe tévedt sötétségben,
az Egyetlen test élő kenyerén
érezni azt: a romlás fáj. Míg éltem,
kovásztalan kovásza vitt tovább.
Mikor a lesz és volt találkozása
kihajtja bennem égő ostorát,
úgy nézek vissza, mint a nyárra.

A meddig és miért?
Örök taszítás: lüktetés, előre.
Maradni még,
és rálátni láthatatlan őrré.
A meddő földben tudni a tovább
parancsait, a fölfakadt sebek
nyomán a mindig újult forradást,
ávarra hulló hajnal-permetet.

Órák rugói lassan, akadozva
meg-megkattannak, mint az alkonyok,
akár a pernye szétterül a hóra,
míg bomlasztják a roppant oszlopot,
mint jég a sziklák nyerskő tömbjeit,
a fák bordáját, évgyűrűiket.
Őszünk közelgő számadásra int,
begyűjtésére minden semminek.

Mégis nyugalmat hoz az alkonyat,
a terméketlen mindig mást teremt,
papírok íve szavakat fogad,
felhők mögött a fényesség dereng,
állati lelkiünk mélyén a hitünk,
ha jön a téli, fújó fergeteg,
megújít bennük mindent,
ami küzd.

Várákozók

Úgy szállt a Test föl akkor, mint a Nap
szelíd és mégis parancsoló gömbje.

A káprázattól ámult társakat
forró szeled a kövek közé lökte,
s a lenyűgözve álló pillanat,
belénkivódott. Örökre itt maradt.

Az ígéreted beteljesedett
a visszatérő Lélek alakjában,
mely érintette őket, így Veled
indultak útnak. Add, hogy lássuk, lássam
a fölhasított, élő sebhelyet,
már fájdalomtalan oldalad, Kezed.

A Kezet várjuk,
ahogy a Föld az elmúlt télen át
ünneped várta. Telnek már a vályúk.
Jégcsap-gerincű fagyhasáb
csorog belé. A Bárány trónon, és előtte áll
vert-arany lanttal Dávid. Muzsikál.

A húrok hangját szél teríti szét,
míg homlokunkon ujjad érintése.
Felborzolódo fákkal hegyvidék,
ölében fennsík, puszta széle
a láthatárba fordul. Csipke bokra. Láng.
Felhő fakad föl és magába ránt.

Tersztyánszkyne Vasadi Évával

BODNÁR DÁNIEL

Tersztyánszkyne Vasadi Éva (1936) az első hazai alkotmánybíró. Tersztyánszky Ödön volt alkotmánybíró felesége. Az ELTE Jogi Karán 1958-ban avatták doktorrá summa cum laude minősítéssel. 1961-től 1989-ig rövid megszakítással az OTP-nél dolgozott. 1989-ben a frissen megalakult Alkotmánybíróság egyik tagja. 1997-től a Pázmány Péter Katolikus Egyetem címzetes docenseként pénzügyi jogot oktat, jelenleg gazdasági dékánhelyettes is. Három lánya és tizenkét unokája van. Szabadidejében szívesen fest, elsősorban akvarelleket készít.

Ön polgári, hívő katolikus családban született, egyik nagyapja kúriai bíró volt. Hogyan sikerült ilyen háttérrel bekerülnie az ötvenes években az egyetemre? Ha jól tudom, eredetileg pedagógusnak készült...

Valóban polgári, katolikus neveltetésben részesültem, a Sacré-Coeurben tanultam, egészen az államosításig. Az utolsó évet már állami iskolában végeztem, majd az állami tanítóképzőben, ami akkoriban gimnáziumi szintű intézmény volt. Úgy terveztem, hogy a bölcsészkarra fogok jelentkezni, mert elsősorban az irodalom és a történelem érdekelt. Erre készültem. Felvételiztem is a bölcsészkaron: értesítettek, hogy megfeleltem, de helyhiányra hivatkozva elutasítottak. Ezt követően megkíséreltem a felvételit a jogra, de először ugyanezt a választ kaptam. Nem törődtem bele, fellebbeztem és végül kisebb utánjárással, de fölvettek. Nagy bűnöm nem volt, mivel azonban apám festőművész, restaurátor volt, az egyéb kategóriába tartoztam. Ezért „nem sikerülhetett” a felvételim. Eleinte még azt terveztem, hogy az első év végén majd átmegek az irodalom-történelem szakra. Erről azonban szó sem lehetett. Megpróbáltam igazodni az új helyzethez, és megkeresni azt, ami a legjobban érdekelt a jogban. Közben meg is szerettem a tanulmányaimat, és így lettem jogász.

Festőművész édesapja, Vasadi Herman nem biztatta, hogy képzőművész legyen?

De igen, csak hogy a képzőművészeti főiskolára még nehezebb volt a bejutás, apám pedig nehéz időszakot élt át akkoriban. Ezért azt javasolta, hogy végezzek el valamilyen szabadiskolát, s én megfogadtam a tanácsát. Így aztán mindmáig hódolok a passziómnak, de nem abból élek.

Az Ön családi hátterével, világnézetével gyors előmenetelre nem számíthatott. Soha nem esett kísérésbe, hogy megalkudjon a helyzetével, és gesztusokat tegyen a hatalomnak?

Önnek három gyermeke van, tizenkét unokája. Soha nem érezte úgy, hogy a politikai hátrány mellett a gyermekek is akadályozzák a szakmai előretartását?

Mivel magyarázza, hogy manapság sok nő számára fontosabb a hivatás és az anyagi biztonság, mint a gyerek-szülés?

De ha ez lesz az általános, uralkodó szemlélet, az anyagi, biztonságot jelentő javak előtérbe helyezése, akkor nem illúzió-e a folyamat megváltozásában bízni?

A káderanyagomban külön hangsúlyozták a klerikális beállítottságot, és talán emiatt meg sem kísérelték, hogy beléptessenek a pártba. Direkt politikai kérdésekben soha nem kellett állást foglalom, a későbbiekben pedig az ember tudomásul vette, hogy ez van: az jut nekünk, amit tisztességes szakmai munkával elő tudunk teremteni magunknak. Voltak nagyon nehéz időszakaink, hiszen három gyermekünk volt, az akkori bírói, jogtanácsosi fizetés pedig nem volt túlságosan magas. Ráadásul azokban az időkben még nem volt sem gyed, sem gyes, sem pedig családi pótlék. Tudomásul vettük azonban, hogy ez a sorsunk: nehéz körülmények között kell helytállnunk, és a lehető legbecsületesebben a szakmát művelni.

El kell dönteni, hogy mi a fontos. Amikor elvégeztem az egyetemet és ügyvédjelölt lettem, kétéves szakmai gyakorlat után szépen indult a praxisom. S akkor döntenem kellett: ügyvédi pályán maradok-e, ami egész napos, sőt sok esetben szombat-vasárnapi elfoglaltságot is jelent, és ezzel együtt lényegesen jobb anyagi viszonyokat teremtek, vagy pedig vállalom az anyaságot és a családot. Én emellett döntöttem, férjemmel közös elhatározással. Így aztán lettem a szakvizsgát, de nem ügyvédként. Az OTP-be kerültem, ami fix állást, fizetést, és meghatározott munkaidőt is jelentett.

Ez nagyon komoly kérdés. El kell dönteni, hogy milyen értékrendet követünk. Ha nekem a feladat az, hogy családot hozzak létre, és ebben a családban gyermekeket neveljek a társadalomnak — mert erre kaptam a parancsot, és ezt komolyan veszem —, akkor nem lehet más választásom. Az is egy értékrend, ha valaki úgy gondolkozik: addig szó sem lehet gyerekről, amíg elő nem teremtem a neveléséhez szükséges anyagi biztonságot, vagy amíg nem érek el szakmai rangot a hivatásomban. Igen, ez is egyfajta értékrend, a felelősség mögé rejtett anyagi és társadalmi biztonságot jelentő javak előtérbe helyezése. Van, aki ezt választja, van, aki a másikat. Az értékrend megváltozásához nagyban hozzájárultak az elmúlt évtizedek. Generációk nőttek fel egy másik szemléletben, mint amit én igaznak és jónak tartok a családon belül. Ez súlyos probléma.

A társadalomban soha semmi nem végleges. Bízom abban, hogy felnő majd egy új generáció, amely másfajta értékrendet fog követni, a régi aktualizálásával, paradox módon azt is mondhatom: számára majd a régi lesz az új. Szerintem egyre többen lesznek a fiatalok közül olyanok, akik újra megismerkednek majd a régi fogalmakkal, egyszerűen azért, mert szenvednek a szeretethiánytól, eszükbe jut gyerekkoruk, és felismerik: családra mindig szükség van. Optimista vagyok ebben a tekintetben. Nem azt állítom, hogy

a kedvező tendenciák már holnap jelentkeznek, de azt, hogy van erre igény, a fiatalok között mozogva világosan látja az ember. Az ifjúság keresi az utat, amin menni akar, mert érzi, hogy amin most jár, az zsákutca. Ezt mint egyetemi oktató is tapasztalom. Sok minderről beszélgetek a fiatalokkal, és ha például a lányok megkérdezik, hogy női jogászként miként lehet érvényesülni a pályán, akkor beszélek nekik a nagy körütekintést igénylő döntési helyzetekről, felhívom a figyelmüket, hogy nekünk nőknek ez a pálya még milyen plusz kérdéseket vet fel, amelyeket meg kell oldanunk.

Mik ezek a pluszkérdések?

Például az anyaság kérdése, hogy egy értelmiségi nő életében mit jelent a család meg a gyerek, főleg az otthon belső hangulata, szeretetvilága, mindezt egy jogásznőnek meg kell vizsgálnia, amikor eldönti, hogy melyik pályát választja. S azt is, hogy egy nőnek még ma is „egy lapáttal többet kell rátennie”, hogy elismerjék.

Mégis, miben látja annak okát, hogy az anyaság nimbusza ennyire visszaszorult?

Azt hiszem, a kedvezőtlen tendencia akkor kezdődött el, amikor eltűnt a nők tisztelete, amikor a túl nagy egyenjogúsítási harcokban átestek a ló másik oldalára, és tudomásul vették, hogy nem fontos tisztelni, megbecsülni őket. Itt látom a probléma gyökerét. Nem az alázatokodásról, az alávetettségről van szó, semmiféle feudális csökevényről, egyszerűen arról, hogy a nő más: lehetnek egyenlő jogai, kellenek is, hogy legyenek, és ha valakinek megadatott a tehetség egy foglalkozás, hivatás iránt, az kapjon lehetőséget adottságai minél teljesebb kibontakoztatására, ezt alapozza meg a jog, segítse a társadalom. Ne úgy legyenek azonban egyenlő, hogy a női mivoltomat fölcserélem valami másra, ami ettől idegen. Ma felcserélődtek a szerepek, illetve kiegyenlődtek, de ez azt eredményezte, hogy a nők az egyenjogúság nevében eltűrik, hogy otromba hangot üssenek meg velük, egyszerűen nem fontos számukra, hogy tiszteljék őket. S még természetesnek is veszik ezt.

Vannak olyan nőisme-rőseim, akik megsértődnek, ha egy férfi udvarias velük, például előrengegedi őket az ajtóban, vagy fel akarja segíteni a kabátjukat...

Nyugat-Európában szintén előfordulnak hasonló esetek, de elvétve. Nálunk ez koncepcióvá vált, és lehet, hogy sok ember fölösleges formaságnak tartja ezeket a „csökevényeket”, én nem annak érzem, noha természetesen válhatnak azzá is. Rengeteg hétköznapi példát sorolhat fel az ember: az unoka beront a nagyanyja előtt az ajtón, majdnem fellöki, az anya meggörnyed az iskolatáska, a szatyor terhe alatt, miközben a gyerek nyugodtan andalog mellette, és ez fel sem tűnik senkinek. Itt bizony alapvető fogalmak torzultak el, amelyeket újra kellene fogalmazni: meg kell tisztítani ezeket a rárakódott hordalékoktól, s aztán megkövetelni. Ennek semmi köze az avitt konzervatívizmushoz vagy elmaradottsághoz. Ezen csak azt értem, hogy amikor gimnazisták csoportja jön az ember háta mögött, röpköd a trágárság a szájukból, a fiúk minősíthetetlen stílusban cseverésznek a lányokkal, s ők ezt nem kérik ki maguknak, természetesnek veszik, hogy így beszéljenek velük, akkor mindez

arra mutat: nagy baj van a szereposztással, nincs rendben a nő és férfi kapcsolata, anya-gyerek viszony. Legsomorúbb az, hogy a nők ma már észre sem veszik, fel sem fogják, hogy a méltóságuk — amire különben szavakban oly kényesek — mennyire eltűnőben van, hogy mennyire nem tisztelik őket. A család felbomlásának egyik alapvető okát is abban látom, hogy a nő tisztelete kiveszett a társadalomból. S nem arról van szó, hogy a nő különb, hanem egyszerűen másra van teremtve. S ennek a szerepnek valahol magasztosnak kellene lennie.

Említette a gyerek nevelésének fontosságát. A ma divatos nevelési módszer viszont már kilenc-tíz éves kortól szinte teljes szabadságot ad a gyerekeknek, mondván, hogy bízni kell abban: el tudja dönteni, hogy mi a jó neki. Önnek nagy gyakorlata van a gyerekek nevelésében. Hogyan vélekedik erről?

Ezzel a pedagógiai elvvel élesen szembehelyezkedem, bár természetesen vallom: nyitottnak kell lenni. A liberalizmust elismerem egészen addig, hogy a gyerekek legyenek jogai. De az, hogy a gyerekeknek csak a jogairól beszélünk, a kötelezettségeiről pedig nem, ez elfogadhatatlan. A gyerek ugyanis nem kis felnőtt. S hogy ez mennyire így van, a jogrendszerünk is tükrözi. Kiskorúról beszél a polgári jog, fiataikorúról a büntetőjog, tehát életkorhoz kötnek bizonyos felelősséget, szabályokat. A nevelést is ennek szellemében kell alakítani: tudnom kell, hogy mire képes az óvodáskorú, mire az iskoláskorú, milyen értékítéleteket tud megfogalmazni, milyen következtetéseket tud levonni az egyes eseményekből, dolgokból. A gyerek képtelen mit kezdeni a túlzott szabadságával. Ha nincsenek fogódzói, ha nem tudja meg, hogy hol a kerítés, akkor kirohan az utcára. Vallom: nem csupán oktatni kell a gyereket, hanem cse-csemőkora óta nevelni, korához mért szabályok közt terelgetni. Akkor meg fogja tanulni a törvények és mások tiszteletét, ettől még szabadon fejlesztheti önmagát. Ez utóbbi túlhangsúlyozásával is bajban vagyok, mert ha egy gyereket csak arra tanítanak, hogy ő a legfontosabb, a világ közepe, és nem tanulja meg, hogy a másik személy is fontos, ugyanolyan jogai vannak, mint neki, és a kettő nem ütközhet, akkor megint csak félreértelmezett szabadságról van szó. Úgy érzem, annak szüntelen hangoztatása, hogy a világon legfontosabb önmagunk egyéniségének az érvényesítése, a nagyfokú önzés, az egoizmus felé vezet el az embert. Vannak dolgok, amiket tudomásul kell venni: társadalomban élünk, tagjai vagyunk egy közösségnek, amelyhez igazodnunk kell, és ennek megfelelően kell a gyereket is nevelni.

Korunk uralkodó eszméje az egyéniség, az individuum mindenáron való kibontakoztatása, ezt hirdeti a tömegkommunikáció. Ha ez válik normává, az egoista egyén mitől lenne toleráns a másik személy iránt?

Ami a másságot illeti: katolikusként jól tudom, hogy az Újszövetség tökéletes fogódzót ad ehhez, amikor Jézus azt mondja: mindenki a felebarátom, nem egyszerűen a másik embert kell szeretnem és tisztelnem, hanem még az ellenségemet is. Ha e szerint élek, akkor nem is kérdés számomra a másság. A probléma, hogy mennyien élnek ebben a szellemben? Ha valaki attól más, hogy rossz, árt a másoknak, az megint más kérdés. De pusztán attól, hogy valaki nem itt született, nem ebben a közegben, hanem máshová teremtődött, más formára, az nem lehet szempont. Ez teljesen természetes egy keresztény ember számára. A probléma, hogy mennyien élnek

ebben a szellemben, és az Ön által említett lömegkommunikáció mennyire segíti elő ennek a szellemnek az uralkodóvá válását. Ezt a kérdést egyébként sokkal tágabban értelmezem: egymás tolerálása, a másik személy másként való elfogadása belefér abba, amiről itt beszéltem. S itt megint rendkívül fontos a nevelés: ha a gyereket úgy nevelem, hogy ezt tudatosan élje meg, ismerje fel, és önmagát is efelé irányítsa, akkor a társadalom gondja is sokkal kisebb lesz.

Ma sokan vallják az értéksemlegesség mindenhatóságát. Valóban nincsen már szükség az egész közösség által elfogadott szabályokra és értékekre?

Erre mindig szükség van. Az erkölcs nem más, mint a társadalom szükséglete által elfogadott normák, értékek összessége. Az erkölcs hiányáról azért beszélünk, mert ami kialakult volt, az nagyrészt el lett törölve. Ma valóban nincsenek olyan íratlan erkölcsi szabályok, melyeket a közösség nagy többsége egyértelműen magáénak vallana. A fogalmak keverednek, a kifejezések más tartalmat kapnak, nem ugyanazon a nyelven beszélünk, ha erkölcsre terelődik a szó, mindenki mást ért ezen a fogalmon. Itt lenne az ideje annak, és talán afelé is haladunk, hogy az időtálló fogalmak, értékek újrafogalmazásával olyan erkölcsi normarendszert hozzunk létre, amihez a nagy többség igazodni tud.

Milyen fogalmakra és értékekre gondol?

Barátság, becsület, tisztelet, szeretet, szolidaritás. Olyan fogalmak ezek, amelyek mindenkinek mást jelentenek, vagy éppen semmit. Ezeket valahogy rendezni kell.

Az utóbbi években gyakran elhangzik: valami nem erkölcsös, de jogszerű. Ezek szerint ellentmondás van a jog és a természetes erkölcs között?

Más a jog és más az erkölcs. Az erkölcs az, amit a társadalom elfogad, kialakít és követ, s ha az egyes személyek vagy csoportok megsértik ezt, akkor a társadalom ezt számon is kéri, de ki nem kényszeríthető. A jog pedig olyan normákat ad, ami egybeeshet az erkölccsel, távol is lehet attól, vagy közelíthet hozzá, de kikényszeríthető az állam által. Nem azt mondom, hogy ellentmond egymásnak a két fogalom, mert akkor jó, ha az erkölcs és a jog fedik egymást. De ha a jogba nem fér bele minden — ami általában így is van —, akkor az egészséges társadalomban működik az erkölcs. Politikai, társadalmi, vallási erkölcs, tehát azok a normák, amelyek meghatározzák, hogy az illető személynek mit szabad vagy mit nem szabad megtennie egy adott helyzetben, függetlenül attól, hogy jogsértést követ-e el, vagy sem. Tehát itt vannak azok a konfliktushelyzetek, hogy a társadalom bizonyos etikai alapon elvár egy magatartásformát, vagy kifogásol valamit egy közéleti szereplő tevékenységében, de nem következik be az a válasz, aminek pedig az erkölcs, vagy egy adott erkölcsi értékrend szerint be kellene következnie: a normákat megsértő közéleti személynek önként le kellene mondania, visszavonulnia a közéletből. Itt több dolog hiányzik: a norma elfogadása, ismerete és a belső készítető erő is. Mert lehet, hogy az illető ismeri a normákat, szavakban el is fogadja azokat, de nincs ereje a konzekvenciák levonására. Ám az is elképzelhető, hogy nem ismeri és így nem is érti, miért kéri rajta szá-

mon a helytelen magatartást. Erre is találhatunk bőven példát. A hosszú ideig folyamatosan fejlődő nyugati társadalmakban működnek a jogi és erkölcsi normák: ha egy közéleti szereplő rosszul lépett, vétett az erkölcsi normák ellen, még ha nem is sújtható büntetőjogilag, önként mond le a pozíciójáról. Nálunk erre alig találunk példát, mert egyrészt a normák összezavarodtak, másrészt pedig ezeket nem mindenki ismeri, vagy ha ismeri is, nem fogadja el, nem tekinti magára nézve kötelezőnek vagy irányadónak. Akkor lesz egészséges a társadalom, ha mindezek összhangba kerülnek.

Dahrendorf szerint a politikai váltáshoz elegendő néhány hónap, a gazdasághoz tíz-tizenöt év, az erkölcsi átalakuláshoz legalább ötven-hatvan.

Lehetséges, hogy az erkölcs esetében is eljutunk majd egy olyan mélypontra, hogy a biztonságukban veszélyeztetett emberek szinte kiérszakolják a megtisztulást?

A Tocsik-ügy idején sokan azon bosszankodtak, hogy nem ők kerültek hasonló helyzetbe. Legutóbb a whiskysrabló vált már-már nemzeti hőssé. Nem az alapvető erkölcsi normák iránti érzékünket veszítettük el?

Hogyan sikerült a nyilvánvalóan más társadalmi hangulatot érzékelő gyerekeibe nevelnie, hogy az életben vannak fontosabb dolgok is az anyagi javaknál?

Az erkölcsiség minőségi átalakulásának gyorsítása akkor lehetséges, ha a fejek kitisztulnak, mert nálunk a fejekben van a legtöbb zavar. Erre utaltam az előbb. Az erkölcs átalakulásához valóban sokkal hosszabb idő szükséges, mint a politikai vagy gazdasági változáshoz.

Erre akkor lehetne igennel válaszolni, ha az erkölcs önmagától változna. Optimisták akkor lehetünk majd, ha a társadalom egy része már felismerte a változtatás szükségességét, a gondolkozó része pedig tesz is ezért. Akkor a folyamatot meg lehet gyorsítani. Semmiképpen sem mondanám tehát, hogy várjuk meg a mélypontot, mert onnan nem lehet mélyebbre zuhanni, ez nem így működik. Mindazok, akik felismerték a helyzet tarthatatlanságát, és világosan látják, hogy rossz irányba haladunk, a maguk helyén próbáljanak meg mindent, hogy a dolgok jobbra forduljanak. Csak így várhatunk minőségi változást. Különösen nagy a felelősségük e tekintetben a felelős pozícióban lévő államférfiaknak.

Itt a jelenség a lényeg, hogy az emberek nem minden bűnt éreznek annak. Különösen a gazdasági bűncselekményeknél érzik úgy, hogy aki ravaszkodásból jól meg tud élni, annak a vállát meg kell veregetni. Ez megint az bizonyítja, hogy valami nagy baj van. Amíg nem érzékeljük egyenlő súllyal, hogy az egész társadalmat, a közösséget éri kár azáltal, hogy egyesek a saját zsebükre dolgoznak, függetlenül attól, hogy törvényt szegnek-e vagy csupán ügyesen kijátsszák a jogot, és mindezt nem ítéli el egységesen a társadalom, akkor az a társadalom beteg.

Férjemmel kezdettől fogva arra törekedtünk, hogy a gyermekeinknek, még ha szűkösen is, de mindent megadjunk. Sok mindent vállaltunk annak érdekében, hogy ezt megvalósíthassuk. De kezdettől azon voltunk, hogy nem jó a gyerekek egyedül. Az egészséges gyerek is akkor fejlődik — szociális értelemben is —, ha nem egymaga van, hanem társak veszik körül, és korán megtanulja, hogy rajta kívül más is létezik. Szinte belenő a szeretetbe, tuda-

tosodik benne, hogy vannak dolgok, amiért meg kell harcolnia, másokról le kell mondania, esetleg önmaga háttérbe szorításával. Ha a sok gyerek jól érzi magát a családi közegben, akkor később a saját családjában is át tudja hagyományozni az olyan értékeket, mint szolidaritás, szeretet, a közösségért való élés fontossága. S ami nekem külön öröm, hogy a házasságok nem szét, hanem közelebb hozták egymáshoz a lányaimat, ha szükséges, segítik egymást, a gyerekeik szinte együtt nőnek fel, még ha külön laknak is, a nyarakat mindig együtt töltik, legtöbbször nálam. Azt mondhatom, hogy igazolódott, amit vállaltunk. Ezért is vallom meggyőződéssel: a társadalom is jobba válna, ha minél több harmonikusan élő nagycsalád lenne benne. De ha a családok szétesnek, ha a fiúgyerek apa nélkül nő fel, akkor később mitől lenne jó apa, ha nem volt előtte követendő modell? Vagy ha egy anya nem tud jó szülő lenni, mert egymaga küszködik az egyszem gyerekével, anyagilag mindent megad neki, és amikor a gyerek felnő, akkor nem érti, miért kerül állandó összeütközésbe vele és a környezetével? Mindezt a társadalom sínyli meg. Nemcsak létszámban, hanem a működés minőségében is. Ezért én a nagycsaládok szerepét egy egészségesen működő társadalomban alapvetőnek tartom. Ezeknél a családoknál ugyanis minden, így a közösségi szellem is jobban kifejlődik. Három gyerek már egymást is neveli.

Az Ön élete számomra azt példázza, hogy az életben a legnehezebb körülmények között is bátran kell vállalnunk a nehézségeket, s ha az Isten hosszú életet ad az embernek, a tehetség mellé kitartást és szorgalmat is, akkor semmiről nem késünk le...

Semmiről nem késünk le, mindennek eljön az ideje, csak ki kell várni... Végül is eljutottam oda, ahová akartam. Tanítani akartam, az egyetemen taníthatok. Karrier? Pályám csúcsára értem. Nagycsaládot akartam, megadatott. Megkaptam mindig mindenhez az erőt, a belső energiát. Férjem zenei pályára akart menni, de végül nem lett zenész. Lányaink viszont valamennyien zenepedagógusok. Külön adomány az olyan társ, aki hasonlóan gondolkodik. Egész életemben azt éreztem, hogy Isten a tenyerén hordozott. Voltak természetesen mélypontjaim is, amikor az első reagálásom az volt, hogy nem tudom megoldani az életem tornyosuló akadályokat, vagy nem értettem pontosan, hogy miért úgy történnek a dolgok, ahogy, de akkor mindig jött a megoldás, a segítség, ha nem is pont abban a pillanatban, de később biztosan, amikor megértettem, hogy mi miért van. Csak oda kell figyelni, mert Isten mindig ad jelt az embernek. S végül mindent jóra fordít. Ha az ember tud bízni, ha a kapcsolata az Istennel személyes, akkor igazolódnak a dolgok, visszamenőleg is. Egész életem erre példa, és azt hiszem, ha az ember mindezt tudatosan éli meg, az különleges ajándék.

A JUBILEUM HÉBER GYÖKEREI AZ ÓSZÖVETSÉGBEN

A Jubileum szó az örömujjongást, vagyis az öröm és az ünnep érzését juttatja eszünkbe. A héber jóbél szó a kos szarvából készült kürtöt jelenti. A mózesi törvény előírásai szerint ezt kellett megfújni minden ötvenedik évben a szentév, vagyis a teljesen az Úrnak szentelt év kezdetének jeleként. „Fújd meg a harsonát az egész országban — olvashatjuk a Levitikus könyvében. — Szenteljtek meg az ötvenedik esztendő, és hirdessétek a szabadságot a földön, annak minden lakójának. Legyen ez jubileum számotokra.”

A Tórában a Szombatév (Semittá) és a Jubileum (jóbél) szorosan összetartozik. Hét Szombatévet követően az ötvenedik esztendőt a kos (jóbél) szarvából (sófár) készült harsona hangja szentelte jubileumivá.

A Szombatévnek, éppúgy mint a hét szombatjainak (sabbát) az volt a célja, hogy kiszakítson az időből egy olyan alkalmat, amely megtöri a hétköznapi egyhangúságát. Az emberek a lélek szükségleteinek szentelik magukat, és így elkerülhetik, hogy a valóság hedonista és utilitarista szemlélete teljesen hatalmába kerítse őket. Ennek szükségességét hangsúlyozza az Isten szombatja (a teremtés végén), az ember szombatja (hat munkával töltött nap után) és a föld pihenése (Lev 25,2) közötti kapcsolat. A földnek minden hetedik évben pihennie kellett. Nem lehetett sem aratni, sem vetni; termése az alacsonyabb társadalmi rétegeket illette: az özvegyeket, az árvákat, a szegényeket és az idegeneket.

A számkivetettség évei után ez az ősi intézmény a szabadság érzését kifejező más elemekkel is gazdagodik: az adósság fejében elidegenített mezők és házak visszatértek ere-

deti tulajdonosukhoz; a rabszolgák felszabadultak; a fizetni képtelen adós tartozásait elengedték. Az igazság és a béke visszatérő ünneplése volt ez, az emberekhez és a természethez fűződő kapcsolatok újra megtalált harmóniájában; az emberek és a javak általános felszabadulása.

Mivel a föld az enyém (Lev 25,23): ez a kifejezés jelzi egyrészt a természet ökológiai egyensúlyát, amelyet az ember köteles tiszteletben tartani, és amelyet nem fordíthat a saját előnyére korlátlan kizsákmányolással, másrészt új dimenzióba helyezi a birtoklási ösztönt, amely elidegeníthet Istentől és a felebaráttól. Isten az egyedüli Ura az embernek és minden teremtett dolognak. Aki visszakapta saját javait és a saját szabadságát, az újból beléphetett a teremtés kozmikus rendjébe, és részese lett a Teremtő jó tervének.

Így vált nyilvánvalóvá az Izrael fiai közötti egyenlőség eszménye. A jubileumi év ezt hirdette mindenkinek megerősítve a Messiás várását, akinek Isten küldötteként kell eljönnie, hogy megszabadítsa az elnyomottakat.

Az ősi héber jubileum, a messiási megszabadítás előképe így forrt egybe a kegyelem évével, amelyet Jézus hirdetett a názareti zsinagógában, nyilvános küldetésének kezdetén. Miután felolvasta Izajás könyvének részletét (Iz 61,1-2), Jézus összetekerte az Írást és leült. Minden szem Őrá szegeződött. És Ő megszólalt: „Ma beteljesedett az Írás, amit az imént hallottatok” (Lk 4,16-21). A kegyelem évének kezdete kiegészült az irgalom évével, amelyről Jézus a terméketlen fügefáról szóló példabeszédében beszél (Lk 13,5-9).

A héber jubileum társadalmi vonatkozása ihlette a 2000. jubileumi év felhívását az egyenlőségre, az igazságosságra, a szolidaritásra és az egyház társadalmi tanítására, amelynek a jubileum során megújult figyelmet kell kapnia.

A JUBILEUMOK IGAZI ÉRTELME ÉS JELENTŐSÉGE

A szentévek és a jubileumok *különleges idők*, amelyek alkalmat adnak arra, hogy az egyház tagjai megújuljanak hitükben, elmélyüljenek keresztény életükben, így még hitelesebbé válják tanúságtételük, és egyre nagyobb szeretettel szolgálják felebarátaikat.

A szentéveket és a jubileumokat II. Pál pápa 1470-ben kiadott *Bullája* óta változatlan ritmusban minden huszonötödik évben hirdetik ki (korábban a pápák száz, majd ötven, végül 33 évet javasoltak), vagy akkor, amikor a keresztény élet különlegesen jelentős alkalmai a megtartását indokolttá teszik.

A szentév az egész világon élő keresztényeket mozgósítja az ünneplésre. Olyan eszközöket, jeleket, szimbólumokat alkalmaznak, amelyek segíthetik a híveket, hogy jobban átéljék a keresztény élet nagy igazságait, és mélyebb kapcsolatba kerüljenek Krisztussal.

A jubileumoknak hagyományosan három kiemelkedő megnyilvánulása van:

- a *zarándoklat*;
- a *Szent Kapu*;
- a *búcsú*.

A *zarándoklat* a keresztény élet ősi jelképe, amelynek mély antropológiai gyökerei vannak. Az *úton lévő ember*. A misztériumtól, Istentől indulunk, és úton vagyunk a misztérium, Isten felé. Utunkon Krisztus kísér és világosít meg bennünket: Én vagyok az út. Én vagyok a világoosság.

A *zarándok* nem csavargó (mert tudja, hová igyekszik), és nem magányos vándor (mert egy *zarándok* nép tagja). Nincs állandó lakhelye e világon: csak a legszükségesebbet viszi magával az útjára. Ezek a meggondolá-

sok sokakat, főleg a fiatalokat arra indítanak, hogy *zarándokként* útra keljenek.

A székesegyházak és a szent helyek *Szent Kapuja* a *zarándokok* úticélja. A templom az Atya Házának, a megígért Királyságnak a jelképe, ahol Isten Atyaként fogadja fiait, akik Krisztusért, a Szentlélek erejében, Mária kíséretében jönnek Őhozzá. Krisztus az a kapu, amely megnyitotta az emberek előtt az Atyához vezető utat. Ő az a Kapu, amelyen be kell lépniünk, hogy az Atya Házába juthassunk. Az ember belép a templomba, hogy megünnepelje az Eucharisziát, hogy a hitben egyesült nép legyen, hogy rátaláljon a vasárnapi Eucharisztia értelmére, amely arra hívja a híveket, hogy a szentségben egyesüljenek Krisztussal.

Az egyház a szentévekben és a jubileumokban próbálja mindenki számára nyilvánvalóvá tenni egyik legmélyebb sajátosságát. Ez a sajátosság az *irgalom*, a feltétel nélküli készség arra, hogy megbocsátásban részesüljön minden ember, akár élő, akár már halott. Az egyház arra kapott meghívást, hogy kövesse Jézust, aki az Evangélium számtalan helyén magyarázza: azért jött, hogy megkegyelmezzen a bűnösöknek, az elveszett bárányt, meggyógyítsa a betegeket, megszabadítsa a rab-ságban sínylődőket. Így mutatja meg Jézus Isten igazi arcát, Atyjéét és a mi Atyánkét, amely „*irgalommal* teljes”.

Az egyház ebből az alkalomból megkönnyíti hívei számára a bűnbocsánat és a megbékélés elnyerését. Megtanít a bűnbánatra, buzdít arra, hogy Istenhez térjünk, és szeretettel forduljunk embertársainkhoz. Így elnyerjük a *búcsút*, a megbocsátást, amelyet Isten minden gyermekének meg akar adni, aki Őt alázattal keresi.

(A *Nagy Jubileumot* előkészítő vatikáni bizottság dokumentumából fordította Németh Edina)

A KERESZT ARCAI

Olasz Ferenc fotográfiái
az Esztergomi Keresztény Múzeumban

Van abban valami sorsszerű is, hogy éppen negyedszázada készítette el egyik első filmjét Olasz Ferenc a Keresztény Múzeum kincseiről. Aztán a kincseket megörökítő filmes hosszú külső, de még tán hosszabb belső útjairól megtérve saját fotográfiáit hozta el legközelebb ide. Éppen tíz esztendeje ennek. Akkor már biztos tudni lehetett, hogy ő is olyan ritka kincsekkel közlekedő vándor, költők nyelvén szólva: „képmutogató szegénylegény”, aki addig megjelent négy gyönyörű könyvének summáját legteljesebben és legbeszédesebben csak nagy térbeli látványként mondhatja ki.

S most újra itt van Esztergomban, lényegesen gazdagabb anyaggal, s külön is ide kívánczva, mondhatni ismét csak sorsszerűen: a Múzeum olasz gyűjteményének szomszédságába Olasz Ferenc kincsei kaptak helyet.

S itt e szentélyként is fölfogható teremben — az énekhang visszhangján rengve még sokáig — a teljes némulat lenne a méltó köszöntési forma. Mert a legszebb szavak, a legciszoltabb gondolatok is csak alig súrolhatják a megállított filmképeket, s még inkább az eleve fotográfiának készült kompozíciókat, ahol a már teremtettből *kinagyul* a még újra teremthető világ: Olasz Ferenc művészi univerzuma. Amikor szeme és szíve, időbeli és térbeli hosszas keresés, nézelődés, mély kontemplációk után megtalálja, birtokba veszi a látványt, szinte örökbefogadja azt, majd tovább munkálkodik rajta; akkor a megtalált ember- és Jézus-arcok, templomok, szent relikviák, tárgyak és örvénylő felhők a megkomponált tájkivágatban elnyerik méltó s cserélhetetlen helyüket. Ilyenkor gondolunk arra, hogy a tehetség adománya csak a kegyelem centrális helyén, a szív keresztútjain: a keresztben futhat egybe.

És Olasz Ferenc művészete erről beszél. A gyönyörűnek tetsző fölöslégeket az idő ha-

ladtával már szigorúan lehántva a sugallatos esztétikai és morális vállalásról. Mert minden ott van a keresztben: legyen az kő, fa vagy éppen az enyészetnek leginkább fölkinált pléhdarabból kirajzolt korpuszok, szögekkel meggyötört Krisztus-testek. És csöndes, várakozó Máriák a kereszttek tövében, meg az angyalok a keresztcsúcsokban, ahogy a képzelet teremtő sugallatára odaröppentek. Ahogy az alig ismert vagy ismeretlen, névtelen mesterek megalkották, s annyiféle naiv bájjal és színnel kifestették őket. Egyszerre időtlenek: a legősibb és a legmodernebb művészi alakítások toposzai innen indulnak és itt találkoznak. A jelben, a mindenség alapgyökében: *a kereszt arcában*.

A jézusi megtestesülés kétezzer éves misztériuma a mi kereszténységünk hittel megjelölt ezeréves történetében így él tovább. Így találkozik Olasz Ferenc munkásságában, filmjeiben és fotográfiájában a szép, a nemes, a megőrzendő. A magyar és az egyetemes. Ezért jó most itt nekünk csöndes szemlélődőként vendégnek lenni. A világ zaja, gyűlölethabzása innen zárva. Itt még jók lehetünk.

És választhatunk magunknak Isten-arcokat. Ahány tájék, annyiféle arc: amikor készültek ezek az Isten-arcok, pontosan az ember-arcokban tükröződtek vissza. De Olasz Ferenc ezzel a hangsúlyos nagyítással most megfordítja a képletet: az Isten-arcokban ott a tegnapi és mai ember számolhatatlanul sok ábrázata. És mindannyian, a teremtmények jogán egy-egy mozaikdarabra, töredék arcvonásra, festékkopásunk stigmájára, rozsdásodásunk őszére vagyunk meghíva. Mondhatjuk úgy is: egyetemesen és mindörökké benne vagyunk a kétszer teremtett arcokban, vonásokban.

S benne van az a megtett út is, amelyen ezek a kereszttek s a keresztviselők elindultak. Alsópáhoktól, Zalacsánytól vagy éppen Velemértől Szamostölgyesig, Gyergyószárhegyig, időben pedig a legnyugatibb kőbifaragott középkorunktól a legkeletibb magyar reneszánszig.

Gyönyörű tájak, havas, rorátés gyermekkori reggeleket idéző pillanatok villannak át fénylő búzakoszorús, majd őszi barnában tobzó-dó tájakba. S megint — egymással szemközt, s tán legkifejezőbben — a hóba fúló vidéken egyedül a kereszt vitorlájába kapaszkodhat a szem; aztán bevonul a fény a szentség legméltóbb helyére, a megszentelt falak közé. Gyertyák különös körmenetének lobogása tár-sul a kinti zászlók lobogásához. Halljuk a lódo-bogást, s a *Szivárvány havasáról a Mária-éneket*.

Térben is kereszténységünk ezer esztende-jét kell fölrajzolnunk a térképre. Olasz Ferenc, amikor ihletett, dolgos pillanataiban, tépelődé-seiben, keserveiben a megmaradt látvány hűsége őrzője lesz, s teremt új látványt az utódaink-nak is, mintha Camus igaz mondatát folytatná: „A múlttal szemben tanúsított legnagyobb hű-ség, hogy mindent átadunk a jelennek.”

Elgondolom, ez a *művészi átadás* a jelen ér-tő figyelmével, éppen a 2000. esztendőben va-lósul meg olyanformán, hogy Olasz Ferenc fotográfiájának gyűjteménye időről időre vándorútra kél. Ahogy a képek után ő járt valamikor, most a képeken a sor. Elmondani, hogy voltunk s vagyunk még.

Méltóbb mutatni valót — magunkról — aligha lehet elképzelni.

(*Elhangzott 1999. szeptember 12-én a kiállítás megnyitóján, amely 2000. január 2-ig tekinthe-tő meg.*)

NAGY GÁSPÁR

POETA ANGELICUS

Baránszky László ravatalánál

Barátainkkal és társainkkal, legalábbis abban a nemzedékben, amelyhez magam is tarto-zom, most már jobbra temetőekben és rava-talok mellett találkozunk, és a Farkasrét, Rá-koskeresztúr vagy éppen a Házsongárd ma éppúgy találkozóhelye irodalmunknak, akár egykor a Zeneakadémia nagyterme, a pesti Vigadó vagy Kemény János marosvécsi kas-télya. Most is itt találkozunk, barátunk és író-társunk: Baránszky László ravatala körül. A Magyar Írószövetség és hitem szerint minden magyar írástudó nevében veszek búcsút tőle,

aki újabb irodalmunk egyik leginkább szere-tetreméltó egyénisége volt.

A magyar költészetben nem ritkán tűnnek fel a „poeta angelicusok”: jóra törekvő akarata-lal, nyitott lélekkel a szeretet sugárzó erejével hódítva meg a szíveket. Olyan költőkre gon-dolok mint Weöres Sándor, Dsida Jenő, Pi-linszky János, Nagy László, Szilágyi Domo-kos. És gondolok Baránszky Lacira, aki maga is poeta angelicus volt: angyali költő, olyan emberi (és emberen túli) szellemi értékek hírnöke, amelyek megfogyatkozva, megtörötten, megalázottan kerültek ki a huszadik század véres és ocsmány küzdelmeiből.

Baránszky László az értelem, a műveltség, a szellemi bátorság, a testvéri szeretet — a költészet hírnöke volt. Szülőhazájában hosszú évtizedeken keresztül alig ismerte va-laki is a nevét, annak ellenére, hogy édesapja: Baránszky Jób László, aki függetlenségre tö-rekvő magyar szellemi élet hiteles és népszere-rű alakja volt, barátainak olykor nem kevés büszkeséggel mutatta meg messzire sodró-dott költő-fiának postai úton érkezett verseit. Baránszky Laci akkor már Amerikában élt, ahová a magyar forradalom leverése után ke-rült, menekültként, minthogy a megtorlások, mint a forradalom résztvevőjét, a budapesti Szépművészeti Múzeum forradalmi bizottsá-gának tagját, őt is elérhették volna. New Yorkban telepedett le, hosszabb időt töltött Firenzében és Kaliforniában, tanított és kut-atott: hosszú évtizedeket szentelt egy mo-nográfia előkészületeinek, ez a Szent Ke-reszt ikonográfiáját dolgozta volna fel, most már végleges töredékben maradt. Első ver-seskötete, *Két világ között* címmel 1979-ben jelent meg, ezt követte 1987-ben *Zarándok-lat*, 1991-ben *Menetközben*, végül — az élet-mű betetőzéseként — tavaly *Kosztolányi hú-ga* című kötete.

Nem Amerikában lett költő. Idehaza írott versei mutatják, hogy érett lírikus volt, mi-dőn eltávozott. Kiváló mesterektől: Weöres Sándortól, Kassák Lajostól és — az atyai ba-rátként szeretett — Szabó Lőrinctől tanult. Az elsőtől a szavak mítikus titkainak ismeretét, a másodiktól a versalakítás szabadságát, a har-madiktól a kíméletlen önismeretet, önvizsgá-

latot tanulta meg. Mintha a „nyugatos” líra esztéta élményét és eszményét az avantgárd verbális gazdagságával, szemiotikai forradalmával, nyelvteremtő készségével egészítette volna ki. Költészete, amely különben elfér egy nem túlságosan terjedelmes kötetben, mindig gazdag és változatos: tökéletes szonettet éppúgy tudott írni, mint formabontó-formateremtő szürrealista poémát. Egyik versében a fogalmak s a jelzők súlyát latolgatta, a másokban az automatikus írásmód robbanékonyságával tett kísérletet.

A huszonhat évesen megélt sorsfordulat, a minden tekintetben új kulturális és emberi környezet nem alakította át gyökeresen költészetét. Az óbudai és a tihanyi, majd a New York-i és a kaliforniai költemények tulajdonképpen ugyanazt a „lelki tájat” festették. Alighanem ez az avantgárd öröksége: az avantgárd költője ugyanis akármilyen tájat ábrázolt verseiben, mindig a saját belső világról adott látomásos képet. Baránszky László számára is ez a belső „lelki táj” volt az érdekes: egymásra montírozódtak nála a budai és a New York-i megfigyelések, a Balaton és a Csendes-óceán látványa, az ifjúság emlékei és későbbi olvasmányélményei, minthogy mindig ébren tartotta emlékeit és mindig olvasott: modern költőket, filozófusokat, művészettörténeti és természettudományos műveket.

Emlékei régi budai cukrászdzákat, krisztinavárosi szerelmeket, tihanyi nyárestéket idéztek fel, midőn a köznapok fölé még az ifjúság büszke égboltja borult. Baránszky László otthonra talált New Yorkban: kevés magyar ismerte és élte a hozzá hasonló bensőséges otthonosságot, amely szülőföldjéhez, szülőhazájához fűzte. Ezt az otthonosságot először emlékeiben és álmaiban, majd mind gyakoribb hazalátogatásai során találta meg, hogy azután véglegesen is hazataláljon egy dunakeszi házban és most a hazai földben.

Baránszky Lászlónak sohasem volt identitás-zavara. Először magyar költő és tudós volt, aztán kényszerű száműzött, majd öntudatos New York-i polgár, egyszersmind a magyar irodalom amerikai szigetlelkója, aki két kultúrában is illetékességet és otthonosságot

szerezett. Bizonyára nem véletlenül írt ilyen címeket verseskönyveire: *Két világ között*, *Zarándoklat*, *Menetközben*. Valójában Budán, Tihanyban és New Yorkban a teremtett világ eredendő szépségét és titokzatos rendjét ismerte fel: ennek a szépségnek és rendnek lett a hírnöke. Valóban „angyali költő”, aki most már bizonyára ismeri a szépségnek és a rendnek a végső értelmét — azt, amit verseiben mindig keresett és ostromolt.

Mi, akik ravatala körül állunk, ebben a reményben adjuk át testét a hazai földnek, amelyet egykor el kellett hagynia, és ahová végül visszatért.

(*Elhangzott a temetésen 1999. szept. 30-án*)

POMOGÁTS BÉLA

BÉKÉS GELLÉRT: EGYHÁZ A LÉLEK ERŐTERÉBEN

A tudós vizsgálódás és a szenvedély kiegyensúlyozott dokumentuma: ez Békés Gellért asztalunkon fekvő tanulmánykötete, mely a szerző 1975 és 1998 közötti időszakból származó, egyházzal kapcsolatos válogatott írását tartalmazza.

Szenvedélyének elsődleges iránya az egyház megújulása (*Megújulás és kiengesztelődés*). Ezen belül legforróbb témáit, problémáit a tanulmányok csoportosítása jelzi: szükségünk van-e egyházra (*Bevezetés*); az egyház, mint a krisztusi üdvösség misztériuma; az egyház isteni és emberi arculatának reálisan szétválaszthatatlan mivolta; az egyház mint egyetlen járható út Krisztus követésében; az ökumené kérdése; a szekularizmus, szekularizáció és pluralizmus problémáival szembesülő egyház.

Békés Gellért önálló, sajátos látással (látomással?) bír az egyház mai feladatairól, kívánatos megjelenéséről is, s ezt a látást írásaiiban egy rejtett, de annál szenvedélyesebb vágyakozás érzelmi hullámai kísérik az egyház folyamatos megújulásával kapcsolatban. *Ecclesia semper reformanda* (az egyháznak folyamatosan meg kell újulnia): ez a kötet alapvető üzenete az olvasó számára. Gondolatmenetének alappillérei főként a Biblián és a II. Vatikáni zsinat tanításán

nyugszanak. (Ez utóbbira való kiegyensúlyozott hivatkozásai azonban alig rejtik el megmegújuló nyugtalanságát a magyar egyház helyzetére vonatkozóan.)

Békés Gellért hangvétele ezekben a tanulmányokban ritkán kritikus, ritkán lelkipásztorian buzdító, de nem nehéz rekonstruálni az ilyen jellegű szándékait sem. Épp ezért szövegei egy pillanatra sem tűnnek száraz, elméleti fejtegetéseknek; néhol minden mondata alatt robbanóanyag rejlik. Amilyen békét hordozott magában és terjesztett maga körül, annyira szenvedélyesen küzdött, birkózott eszméi győzelméért, biztos volt ebben a győzelemben.

Ezt a kötetét feltehetően az egyházért élő és aggódó értelmiségiek kezébe szánta, bár nem szakteológiai forrásanyagként, hanem gondolkodásra, továbbgondolásra indító buzdításként, melyet most, Isten akaratából, búcsúleveleként tarthatunk kezünkben.

Békés Gellért, a nyolcvan évén túllevő, utolsó pillanatáig is tevékeny és termékeny szerzetes-író, szerény dicsekvéssel állíthatta: a bencések állva halnak meg. Nyugodjék, Gazdájától elszakíthatatlan örömeiben! (*Bencés Kiadó*, 1999)

ASZALÓS JÁNOS

MARTYN FERENC: LEVELEK TAKÁTS GYULÁNAK

Két kiemelkedő személyiség levelezése mindig általános tanulságok leszűrésére is alkalmas, jóllehet elsősorban kettejük számára fontosak a leírtak. Az igazi, mélyről fakadó, leplezetlen emberi kapcsolatok azonban bizonyos viselkedésformáknak is mintái, nem szólva a nyílt és utalásszerű célzásokról, amelyek a kor történelmének megértésében segíthetnek. Martyn Ferenc és Takáts Gyula levélváltása a második világháború idején kezdődött és 1980-ban végződött, amikor a művész életére pontot tett a halál. Martyn 1940-ben tért haza Párizsból, s rögtön bekapcsolódott Pécs élénk és igen színvonalas művészeti életébe, amelynek egyik mozgatója Várkonyi Nándor volt. Takáts Gyula akkor is Kaposvárott élt, de az egyetemes dunántúli művészeti

és irodalmi élet megteremtésén fáradozott. Hogyne talált volna egymásra a két hasonlóan gondolkodó, azonos célok eléréseért fáradozó művészember! Ki csodálkozhat azon, hogy leveleik hangja mind bensőségebb, s hogy mindketten vállvetve igyekeztek megvalósítani Csokonai álmát, „midőn nekünk a vidékünk új Helikon lesz”? Még az is izgalmas, mikor nem írtak egymásnak. 1953 júniusa és 1966 januárja között például egyetlen levelük sem született... Mint ahogy az sem érdektelen, hogy Takáts Gyula esszék és katalógus-bevezetők írására ösztönözte Martyn Ferencet, ő pedig Takáts Gyula rajzainak kiállítását szorgalmazta.

A levelezés egyik tanulsága, hogy őszinte megnyilatkozások hűján nem születhetnek igazi barátságok. Ezért van hitele, ha Martyn Ferenc ezt írja le: „Nagy verseidet olvasom és gyakran, sokfelé: vigasztalás”. Ilyesmit egy művész tollából olvasni — nem akármilyen elismerés. Sokszor olvashatjuk, hogy ez vagy az a jelentős személyiség elismeréssel nyilatkozott a visszaemlékezést író művéről. Ám a szó elszáll, az írás megmarad, igazolva, hogy Takáts Gyulát nem csak az irodalomtörténet berkeiben tartják nagy és vigasztaló költőnek.

Természetesen legtöbbet kiállításokról, művészi tervekről olvashatunk. De egy-egy közlés a korszak „irányított” kulturális életének szövevényeibe is bevilágít. 1966-ban Martyn Ferenc azt írja: a Képzőművészek Szövetségének választmánya megszavazta Kassák tagságát. Két esztendei halogatás után! Másféle visszajelzéseken viszont némi nosztalgiával tűnődik el az olvasó. Martyn Ferenc 1969 decemberében köszönetet mond, mert a Takáts Gyula igazgatta Rippl-Rónai Múzeum 9980 forintért megvásárolta egyik festményét. Azok a régi szép idők... Akkoriban a közember is vásárolhatott műtárgyat, s a nagy művészek szeretetben, egymást elismerve és támogatva éltek, dolgoztak.

A levelezést Tüskés Tibor rendezte sajtó alá, s látta el kitűnően eligazító jegyzetekkel. (*Pannónia Könyvek*, 1999)

RÓNAY LÁSZLÓ

SOMMAIRE

- Siècles chrétiens — Le 10e siècle*
- ANDRÁS RÓNA-TAS: Les Hongrois et la Chrétienté avant la conquête et l'occupation du territoire de la future Hongrie
 IMRE H. TÓTH: Cyrille et Méthode dans le bassin des Carpathes
 LÁSZLÓ SZEGFÜ: Païens et chrétiens dans le bassin des Carpathes du 10e siècle
 PÁL ENGEL: La fondation de la royauté chrétienne
 GYULA KRISTÓ: La légende de St. Gérard et les Admonitions de St. Étienne

INHALT

- Christliche Jahrhunderte — Das 10. Jahrhundert*
- ANDRÁS RÓNA-TAS: Das Ungartum und das Christentum vor der Landnahme
 IMRE H. TÓTH: Zyrill und Method im Karpatenbecken
 LÁSZLÓ SZEGFÜ: Heidentum und Christentum im Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts
 PÁL ENGEL: Die Gründung des christlichen Königreiches
 GYULA KRISTÓ: Die heilige Gerhard-Legende und der Fürstenspiegel (Admonitiones) des Sankt Stephans

CONTENTS

- Christian Centuries — 10th Century*
- ANDRÁS RÓNA-TAS: Hungarians and Christianity before the Hungarian conquest
 IMRE H. TÓTH: Cyril and Methodius in the Carpathian Basin
 LÁSZLÓ SZEGFÜ: Paganism and Christianity in the Carpathian Basin of the 10th century
 PÁL ENGEL: The foundation of the christian kingdom
 GYULA KRISTÓ: The St. Gerard Legend and The Admonitions of St. Stephen

Főzerkesztő és felelős kiadó: LUKÁCS LÁSZLÓ

Szerkesztőség: BITSKEY BOTOND, HORÁNYI ÖZSÉB, KÁLMÁN ZOLTÁNNÉ, KISS SZEMÁN RÓBERT, SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

Szerkesztőbizottság: [BÉKÉS GELLÉRT], KALÁSZ MÁRTON, KENYERES ZOLTÁN, MOHAY TAMÁS, NAGY ENDRE,

POMOGÁTS BÉLA, RÓNAY LÁSZLÓ, VÁRNAI JAKAB

Indexszám: 25 921 HU ISSN 0042-6024; Nyomás: Veszprémi Nyomda Rt.; Felelős vezető: Erdős András vezérigazgató

Lapunk megjelenését

a Nemzeti Kulturális Alap
és a Soros Alapítvány támogatja

Szerkesztőség és Kiadóhivatal Budapest, V., Kossuth Lajos u. 1. III. lh. II. em. Telefon: 317-7246; telefax: 317-7682. Postacím: 1364

Budapest, Pf. 48. Internet cím: <http://communio.hcbc.hu/vigilia> /E-mail cím: vigilia@hcbc.hu. Előfizetés, egyházi és templomi árusítás:

Vigilia Kiadóhivatala. Terjeszti a Magyar Posta, a HÍRKER Rt., az NH Rt. és alternatív terjesztők. A Vigilia csekkszámja száma: OTP. VII.

ker. 11707024—20373432. Előfizetési díj: 1 évre 1200, — Ft, fél évre 600, — Ft, negyed évre 300, — Ft egy szám ára 115, — Ft. —

Előfizethető külföldön a KKV-nál (H-1389 Budapest, POB 149.) vagy az Inter-Europa Bank Rt-nél (1053 Budapest, Szabadság tér 15.)

vezetett 1971941404 sz. számláján. Ára: 45, — USD vagy ennek megfelelő más pénznem/év

SZERKESZTŐSÉGI FOGADÓÓRA: KEDD, CSÜTÖRTÖK 10—14 ÓRA. KÉZIRATOKAT NEM ŐRZÜNK MEG ÉS NEM KÜLDÜNK VISSZA.

Ára: 115 Ft

VIGILIA

SZEMLE

- Olasz Ferenc kiállítása
a Keresztény Múzeumban
 - Baránszky László ravatalánál
Egyház a lélek erőterében
- BÉKÉS GELLÉRT
MARTYN FERENC Levelek Takáts Gyulának

A SZEMLÉKET ÍRTÁK Aszalós János, Nagy Gáspár, Pomogáts Béla,
és Rónay László

KÖVETKEZŐ SZÁMAINKBÓL

- A Vigilia karácsonyi körkérdése:
Krisztus szerepe személyes életünkben
- Keresztény századok – a 13. század
- Gion Nándor elbeszélése
- A család esélyeiről korunkban
- Művészet – ízlés – erkölcs
- Hit és kultúra
- Apokaliptika – vége vagy kezdete
a világnak?

ISSN 004260242-4

9 770042 602425